

प्रेरणादीपः

कृष्णप्रसादनिरौला

संस्कृतभारती
गोवा

प्रेरणादीपः

(मात्राह्वानम्)

कृष्णप्रदासदनिरौला

संस्कृतभारती
नवदेहली

प्रकाशनम्
संस्कृतभारती - गोवा
श्रीस्थल काणकोण
गोवा - 403702

© प्रकाशकस्य एव

द्वितीय मुद्रणम् — २०१६
मूल्यम् — रु. ६०/-
प्रतिकृतयः — १२००

मुद्रणम्
प्रिन्टेक इन्टरनेशनल
बी-३६, डी.एस.आई.डी.सी. कॉम्प्लेक्स
झिलमिल इंडस्ट्रियल एरिया, दिल्ली-९५

PRERANADEEPAH

Inspiring short stories in Samasrit by *Krishna Prasad Niraula*

Publisher - Samskrita Bharati - Goa
Shri Sthala, Canacon, Goa - 403702
Tel – 0832-2633672

Page - 96
Price - Rs. 60/-
Second Print - 2016
Printed at : Printech International
B-36, D.S.I.D.C. Complex,
Jhilmil Industrial Area, Delhi-95

सौजन्यम्
राजभाषासञ्चालनालय
गोवा सर्वकारः

अनुक्रमणिका

१ शरीरस्य मूल्यम् -----	११
२ स्वल्पमपि महत् -----	११
३ उष्णः कृशः -----	१२
४ आकाङ्क्षा -----	१३
५ आदर्शगुरुः महर्षिः आश्वलायनः -----	१४
६ धर्माय बलिदानम् -----	१४
७ वीरबालकः जयकिरणः -----	१६
८ निर्लोभम् आदर्शजीवनम् -----	१६
९ एषा पोटलिका भवतः -----	१७
१० गालीदानात् मुखं मलिनम् -----	१८
११ नर्तनं वानराणाम् -----	१८
१२ वामनः साधुः तमालधूमपात्रम् (चिलम्) च -----	१८
१३ वीरबालकः वीरस्वामी । -----	१९
१४ साहसिका कुमारी मनीषा बापट -----	२०
१५ व्याघ्रः पराजितः -----	२१
१६ अमूल्या बलिदानस्य मृत्तिका -----	२१
१७ परिश्रमस्य विकल्पः नास्ति -----	२२
१८ कः भारतीयः ? -----	२३
१९ कुतः स्पर्शः संन्यासिने ! -----	२३
२० मतपरिवर्तनं वा मृत्युः -----	२४
२१ प्राणान् समर्प्य अपि बीजं रक्षणीयम् -----	२५
२२ विषमपरिस्थितेः सदुपयोगः -----	२५
२३ स्वावलम्बनम् एवं च श्रमनिष्ठा -----	२६
२४ सम्पूर्णं जीवनं देशाय समर्पितम् -----	२७
२६ वीरबालिका सावित्रीदेवी -----	२७
२७ भगवान् भक्ताधीनः -----	२८
२८ प्रयत्नस्य मनोयोगस्य च फलम् -----	२८
३० जननी जन्मभूमिश्च -----	२९
३१ वीरङ्गना अवन्तिका -----	३०
३२ बकासुखधम् -----	३१

३३ त्यागमयम् आध्यात्मिकं जीवनम् -----	३१
३४ भगवतः पुत्रः -----	३२
३५ कृतज्ञता -----	३२
३६ भगिनि ! वयं भारतीयाः । -----	३३
३७ स्वधर्मस्य अभिमानः -----	३४
३८ अङ्गेजजनानाम् अत्याचारस्य उपरि प्रहारः -----	३४
३९ कर्तव्यपालनम् -----	३५
४० संविभज्य भोजनम् -----	३६
४१ गुरोः अदम्यसाहसिकता -----	३७
४२ हिन्दुरक्षकः शिवाजी -----	३७
४३ स्वेदजलेन प्रफुल्लानि पुष्पाणि -----	३८
४४ पृथिवीं स्वर्गं कृतवान् -----	३९
४५ धीरः गम्भीरः स्वामी दयानन्दः -----	४०
४६ सदाचारेण सद्गतिः -----	४०
४७ विकृतिः संस्वृतिर्वा स्वान्तःकरणे एव -----	४१
४८ आत्म-संयमः -----	४१
४९ सर्वं त्यज, कार्यं भजस्व -----	४२
५० गान्धिनः निर्भयता -----	४२
५१ मानवानाम् ऐक्ये एव देशः अखण्डितः भवेत् -----	४३
५२ मातृत्वस्य विस्तारः -----	४३
५३ किं भवता ईश्वरः दृष्टः ? -----	४४
५४ मृदः मूल्यम् -----	४४
५५ वचनपालनम् -----	४५
५६ समयस्य मूल्यम् -----	४६
५७ परशुरेव सहायको मम । -----	४६
५८ पुत्रस्य धनस्य च देशाय समर्पणम् -----	४७
५९ विद्रोहस्य ध्वजः -----	४८
६० नारीणाम् उत्थाने समर्पिता साधिका -----	४८
६१ श्रेष्ठं कर्म एव उत्तमः सखा -----	४९
६२ संस्कृतपठनाय दुष्टसङ्कल्पः -----	५०
६३ स्वभाषापरकः गर्वः -----	५१
६४ अशफाकस्य स्वर्णिमपत्रम् -----	५२

६५ योजयितुम् अग्रे सरत	५२
६६ मूर्ति-पूजा	५३
६७ एतत्तु मम कर्तव्यम्	५४
६८ अन्तर्निहितशक्तेः प्रकटीकरणम्	५४
६९ पुत्रप्रेम्णः अधिकं देशप्रेम	५५
७० वीरपुरुषाः मृत्योः आनन्दम् अनुभवन्ति	५५
७१ अमरवीरः करतारसिंहः	५६
७२ सत्यः एवं पवित्रः जनः	५७
७३ शुद्धः सात्त्विकः त्यागः	५८
७४ सत्सङ्गमहिमा	५८
७५ गीतायाः तत्त्वज्ञानम्	५९
७६ अद्यारभ्य अहं तव पुत्रः	६०
७७ कूकाबालकः स्थलभुशुण्ड्या व्यापादितः अभवत्	६०
७८ हरिजनस्य अन्तिमः संस्कारः	६१
७९ प्रस्वेदार्जिता रोटिका	६१
८० जनसेवायै समर्पितः करञ्जलिः	६२
८१ हृदयस्य विशालता	६३
८२ सागरस्य तरङ्गाणां सम्बोधनम्	६३
८३ कीदृशैः रेणुकणैः भवन्ति कर्मवीराः !	६४
८४ अन्यायस्य विरुद्धं सङ्घर्षः ।	६४
८५ सद्भावना ।	६५
८६ रु सो-महोदयस्य क्लेशस्य विद्यालये अध्ययनम्	६५
८७ प्रयत्नेन किम् असाध्यम् ?	६६
८८ बलिदानस्य परम्परा	६७
८९ गुरु दक्षिणा	६७
९० अग्रतः चतुरो वेदाः पृष्ठतः सशरं धनुः	६८
९१ गो-सेवा	६८
९२ राम-नाम	६९
९३ अङ्गुलिमालः	६९
९४ बुद्धिमत्ता	७०
९५ अक्रोधेन जयेत् जगत्	७०
९६ परिश्रमः अस्माकं देवता	७१

९७ धरायां प्रत्येकपुत्रः राजपुत्रः -----	७१
९८ सौहार्दपूर्णः पत्रव्यवहारः -----	७१
९९ समतार्थं ममता -----	७२
१०० आदर्शः शिक्षकः -----	७३
१०१ परोपकारिणी बालिका -----	७३
१०२ सत्यम् -----	७४
१०३ देशस्य धनम् उदरभरणाय न -----	७५
१०४ रोटिकासु भेदः -----	७६
१०५ शतमन्योः त्यागः -----	७६
१०६ अब्राहम-लिङ्कनस्य दयालुता -----	७७
१०७ दयालुबालकः यमस् फिपः -----	७८
१०८ श्रीरामस्य सामाजिकी दृष्टिः -----	७८
१०९ पठनमेव न पर्याप्तम् -----	७९
११० चिकोडा धन्या जाता -----	८०
१११ बालगङ्गाधर-तिलकस्य दृढता -----	८१
११२ सर्वं भोजनं दत्तम् -----	८२
११३ ब्राह्मणस्य एतावता धनेन किं प्रयोजनम् ? -----	८३
११४ सुन्दरः सः यः सुन्दरकार्यं कुर्यात् -----	८४
११५ उत्कलस्य अभिमन्युः -----	८४
११६ मातृभूमिः -----	८५
११७ स्वामी रामतीर्थः -----	८६
११८ तत्र एक एव मनुष्यः अस्ति -----	८७
११९ सर्वोत्तमं दानम् -----	८८
१२० वृद्धायाः ब्रह्म -----	८९
१२१ आत्मिकः आह्लादः -----	९०
१२२ निर्भयता -----	९१
१२३ अभ्यासेन जडमतिः सुमतिः भवति -----	९१
१२४ ध्येयनिष्ठः युवकः कोलम्बसः -----	९१
१२५ इदं न मम, इदं राष्ट्राय -----	९२
१२६ किम् अहम् अपि हनूमान् भवितुं शक्नोमि ? -----	९३
१२७ आत्मसम्मानस्य उपरि आघातः -----	९४
१२८ सर्वेषां पालकः प्रभुः -----	९४

प्रेरणादीपः

(मात्राह्वानम्)

१ शरीरस्य मूल्यम् ॥

विश्वप्रसिद्धस्य रूसी-साहित्यकारस्य समीपे उपस्थितः युवकः असहायभावेन स्वदुःखं निवेदयन् अकथयत्-अहं बहुप्रयासं कृतवान् इतस्ततः भ्रममाणः अपि सेवाकार्यं न प्राप्नोमि । किं करवाणि ? क्व गच्छामि ? भगवान् अस्ति न वा इत्यत्रापि इदानीं सन्देहः भवति । यदि सः भवेत् तर्हि किमर्थं मया सह अन्यायं करोति ? टाल्स्टायः तं युवकम् अकथयत् - त्वं यदि इच्छसि तर्हि एकसहस्ररुबल्-मूल्येन तव पादौ, पञ्चसहस्रेण हस्तौ, दशसहस्रेण तव नासिकां तथा विंशतिसहस्रेण तव नयने विक्रेतुं शक्नोषि । वद ! एतद् वाणिज्यं किं भवेत् निश्चितम् ? युवकः उक्तवान् श्रीमन् ! भवान् एतादृशं किं वदति ? कोऽपि शरीरस्य अङ्गानि छित्वा व्यापारं कर्तुं शक्नोति वा ? एकतः अहं दुःखितः अस्मि तथापि भवान् मम उपहासं करोति । टाल्स्टायः हसन् उक्तवान् - युवक ! अहम् अङ्गानि छेतुं न वदामि अपि तु एतद् अवश्यं दर्शयितुम् इच्छामि - पञ्चाशत्सहस्ररुबल्-मूल्यस्य तु तव शरीरमेव अस्ति । सम्पूर्णशरीरं तु लक्षात्मकं भवेत् । एतावद् बहुमूल्यं शरीरं प्राप्य अपि भगवति निजभाग्ये च दोषारोपणं करोषि । युवकः अवगतवान् भगवता परिश्रमं कर्तुं इदं शरीरं दत्तम् अस्ति इति । प्रेरणादीपः

परिश्रमः मनुष्यस्य वामहस्तः भाग्यं च दक्षिणः हस्तः अस्ति । सः युवकः अपि परिश्रमं कर्तुम् आरब्धवान् ।

२ स्वल्पमपि महत् ॥

चम्पारण्यस्य कृषिकराणामुपरि ब्रिटिशशासनद्वारा अत्याधिकः अत्याचारः अभवत् । गान्धिजीः तस्य काण्डस्य निरीक्षणं कर्तुं तत्र गतवान् । आचार्यः कृपलानी शिबिरमन्त्री आसीत् । तत्र शिबिरे गान्धिजीः प्रतिदिनं शतं पत्राणि लिखति स्म । एतेषु बहुशः पत्राणि समाहर्तुः (कलेक्टर) समीपं गच्छन्ति स्म । पत्राणि आचार्यः कृपलानी स्वयं नीत्वा गच्छति स्म । तस्य सन्देहः आसीत् कोऽपि सर्वकारस्य कर्मकरः पत्राणि इतस्ततः न कुर्यात् ।

समाहर्ता ज्ञातवान् पत्रदाता न कोऽपि अन्यः, स्वयम् आचार्यः कृपलानी अस्ति इति । तस्य आश्चर्यम् अभवत् । समाहर्ता आचार्यं पृष्ठवान् - भवान् सम्मानार्हः भूत्वा अपि पत्रवितरणकार्यं स्वयं किमर्थं करोति ?

आचार्यस्य उत्तरम् आसीत् - अहं सचिवः न गान्धिमहोदयस्य कर्मकरः अस्मि । तथा च किमपि कार्यं तुच्छं स्वल्पं न भवति । स्वल्पमपि कार्यं महत्त्वपूर्णं भवति । एतत् श्रुत्वा समाहर्ता स्तब्धः सन् ततः प्रस्थानं कृतवान् ।

३ उष्णः कृशरः ॥

महाराजाधिराजः पृथ्वीनारायणः आधुनिकनेपालस्य नवनिर्मातृणां मध्ये गण्यते । सः प्रजानां शुभचिन्तकः सुशासकश्च आसीत् । परन्तु सः कार्यनिर्णये अतिशीघ्रतां करोति स्म । अतः सः प्रायः परैः वञ्चितो भवति स्म । एकदा यौवनस्य उमङ्गेन सोत्साहं स्वराज्यस्य विस्तारं कर्तुम् आयोजनम् अकरोत् । शीघ्रता तु तस्य स्वभावे आसीदेव झटिति काठमाण्डोः उपत्यकायाः मित्रराज्ये कान्तिपुरे आक्रमणं कृतवान् । युद्धस्य दुन्दुभिः वादिता । पृथ्वीनारायणस्य मुष्टिपरिमितस्य सैन्यस्य पराजयः जातः । पृथ्वीनारायणः पलायनं कुर्वन् इतस्ततः भ्रममाणः बुभुक्षया एकदा रात्रौ ग्रामस्य कुटीरं गत्वा भोजनम् अयाचत । चिन्तया बुभुक्षया च तस्य आकृतिः अपि अन्या इव जाता आसीत्, श्मश्रूणि वर्धितानि आसन्, न कोऽपि तम् अवगच्छति स्म । कुटीरे एका वृद्धा आसीत् । तया कृशरः पाचितः उक्तञ्च - पुत्र इदानीं केवलं कृशरं भक्षित्वा रात्रिं यापय । प्रातः उत्थाय अहम् घट्टे अन्नं पिष्ट्वा रोटिकाः करिष्यामि । म्रियमाणः किं न कुर्यात् । तस्य तु बुभुक्षया उदरे मूषकाः कूर्दन्ति स्म । वृद्धया उष्णः कृशरः स्थाल्याम् परिवेशितः उपरितः घृतं स्थापितम् । पृथ्वीनारायणः शीघ्रतया कृशरस्य स्थूलं कवलं कृत्वा खादितुं प्रयत्नम् अकरोत् । उष्णकृशरेण तस्य हस्तः दग्धः । हाय ! अम्ब ! इत्युक्त्वा तेन हस्तात् कृशरः क्षिप्तः । वृद्धा हसन्ती तम् उक्तवती - अरे मम लाल ! त्वं पृथ्वीनारायणात् अल्पः मूर्खः न दृश्यसे । स्वस्य नाम श्रुत्वा एव सः चकितः जातः । पुनश्च मूर्ख इति उपाधिं प्राप्य तु परमाश्चर्यमयो भूत्वा ताम् अपृच्छत् - अम्ब ! पृथ्वीनारायणं मूर्खं इति कथं कथयसि ? तादृशं किम् अनुचितं कृतं तेन ? वृद्धा उक्तवती - पुत्र ! पृथ्वीनारायणः प्रजानां कृते योग्यः राजा सिद्धः अभवत्, किन्तु राजनीतौ अनभिज्ञः आसीत् । पृथ्वीनारायणः प्रतिवेशिनः दुर्बलान् नृपान् सामन्तान् प्रथमम् अपराजित्य उपत्यकामध्यस्थिते कान्तिपुरे आक्रमणं कृतवान् । तस्मात् कारणादेव सः पराजयं प्राप्तवान् । सः यदि प्रथमं सामन्तानां पराजयं कृतवान् स्यात् तर्हि तस्य विजयः निश्चितः अभविष्यत् ।

अनेन प्रकारेण स्थाल्याः तटतः शीतलं कृशरम् अखादित्वा मध्यतः खादितुं हस्तः स्थापितः, अतः कृशरमपि खादितुं न शक्तवान् अपि तु हस्तः अपि दग्धः । पृथ्वीनारायणशाहः वृद्धायाः चरणौ पतित्वा स्वपरिचयं दत्वा आशीर्वादम् अयाचत । स्वसमीपे एव पृथ्वीनारायणं दृष्ट्वा वृद्धा आश्चर्यान्विता जाता । शाहः उक्तवान् अम्ब ! भवत्याः उपदेशं स्वीकृत्य पुनः सैन्यसङ्घटनं कृत्वा आक्रमणं करिष्यामि । “पुत्र ! इदानीं तु कृशरं भुक्त्वा विश्रामं कुरु, पुनः आयोजनं कृत्वा आक्रमणं कर्तव्यम् । विजयः तवैव भविष्यति ।” तथा स्वल्पसमयेन एव वृद्धायाः उपदेशानुसारं योजनां कृत्वा पृथ्वीनारायणेन कान्तिपुरे विजयस्य पताका स्थापिता । यदा यदा कान्तिपुरविजयस्य चर्चा भवति तदा तदा उष्णकृशरस्य प्रतापः इति वदति स्म सः ।

४ आकाङ्क्षा ॥

पिता पुत्र्याः मुखे शोथं दृष्ट्वा अपृच्छत् - पुत्रि ! किम् अभवत् ? बालिकायाः मुखं क्रोधायमानं, नयनयोः अपमानस्य अश्रूणि च आसन् । रुद्धकण्ठेन अवदत् - एकेन मुगलेन ताडितमिति ।

कथं किम् अभवत् ?

अहं मन्दिरं प्रति हुक्काधूमं प्रसारयन्तं तं प्रताडितवती । पिता गाम्भीर्येण हूँ इति उक्त्वा मौनम् अतिष्ठत् । बालिका अकथयत् - पितः ! तस्मै अवश्यं दण्डः देयः । पिता मौनः स्थितः, कारणं स्वयं यवनस्य दासतां स्वीकृतवान् आसीत् ।

कालान्तरे बालिका तरुणी अभवत् ।

तस्याः विवाहः केनचित् अधिकारिणा सह अभवत् । सा अवसरं प्राप्य अवमानस्य चर्चां कृतवती । भवान् रणवीरः अस्ति । देवस्थानस्य अवमानकर्तुः यवनस्य प्रतिकारं करोतु । सः अपि सुल्तानस्य सेवायाम् आसीत् । सः अकथयत् - बाल्यकालस्य घटनां विस्मरतु । समयः व्यतीतः । सा एकस्य पुत्रस्य माता जाता । सगर्भा अपि सततं चिन्तयती आसीत् केन प्रकारेण यवनानाम् अत्याचारः समाप्तः भवेत् ? कः कुर्यात् एतत् कठिनं कार्यम् ? बालकस्य जन्म अभवत् । यथा यथा बालकः वर्धते तथा तथा स्वाभिमानिनां शूराणां वीराणां गाथाः श्रावयति स्म । दुग्धेन सह शौर्यसंस्कारस्य औषधमपि पाययति स्म । तस्याः इच्छा एषः एकः बालकः हिन्दुसमाजस्य प्राणान् पूरयेत् तथा च अवमानस्य प्रतिकारं कुर्यात्

इति । तथा तथा संस्काराः प्रदत्ताः । कालान्तरे सः हिन्दुसमाजस्य आशायाः आकाङ्क्षाणां च केन्द्रम् अभवत् । एतादृशः बालकः आसीत् । शिवाजीमहाराजः, संरक्षिका माता आसीत् जीजाबाई ।

५ आदर्शगुरु महर्षिः आश्वलायनः ॥

महर्षेः आश्वलायनस्य विश्वासः आसीत् यत् मया पाठितः प्रत्येकः छात्रः राष्ट्रस्य प्रतिभावान् मेधावी च भवति । प्रधानमन्त्री सेनापतिः कुरूपदस्य कृषिपण्डितश्च सर्वेऽपि विख्याताः तस्य शिष्याः आसन् ।

एकदा महर्षिः श्रुतवान् यत् स्वस्य एव एकः छात्रः देवदत्तः आसीत् । तस्य क्रूरकार्यस्य कारणात् सम्पूर्णः कुरुदेशः त्रस्तः जातः । सेनापतिः देवदत्तं ग्रहीतुम् अपि न शक्तवान् इति ।

अन्धकारे एकां छायां दृष्ट्वा देवदत्तः अक्रोशत् - तिष्ठ नो चेत् खड्गेन प्रहारं करिष्यामि । आगन्तुकः न अतिष्ठत् । देवदत्तेन खड्गः प्रक्षिप्तः । सः खड्गः गुरोः मस्तके अपतत् । रक्तस्य सिरया सह आकाशे विद्युत् अद्योतत् । देवदत्तः महर्षेः चरणौ समागत्य पतितः गुरुदेव ! भवता एतत् किं कृतम् ?

महर्षिः - वत्स ! मम शिक्षणे काचित् क्षतिः स्यात्, तस्याः दण्डः मया प्राप्तः । देवदत्तः गुरोः आशयं ज्ञातवान् । अनन्तरं कदापि सः लुण्ठनकार्यं नाकरोत् । गुरुः स्वजीवनं प्रदाय अपि शिष्याय प्रशिक्षणं दत्तवान् ।

“धन्या भारतस्य गुरुपरम्परा”

६ धर्माय बलिदानम् ॥

हकिकतरायनामकः स्यलकोटस्थ-श्रेष्ठीवर्य-भागमलस्य एकाकी पुत्रः आसीत् । तस्य मातुः नाम कोरा । सा धर्मे श्रद्धां धारयमाणा सरला महिला आसीत् । हकिकतरायः मदरसापाठशालां पठितुं गच्छति स्म । सः दृढनिश्चयः धार्मिकः सत्यवक्ता च आसीत् । कक्षायां यवनबालकाः अधिकसंख्यायाम् आसन् । ते हकिकतरायेण सह विद्वेषं कुर्वन्ति स्म । एकदा कक्षायां तेनैव पाठः कण्ठस्थीकृत्य

श्रावितः । अन्येषां ताडनम् अभवत् । द्वितीयदिवसात् ते सर्वे हकिकतरायं पीडयितुम् आरब्धवन्तः । पुस्तकानि स्यूतात् निष्कास्य बहिः क्षिप्तवन्तः । हकिकतरायः वदति मां मा पीडयन्तु भवानीमातुः शपथः अस्ति । यवनबालकाः न केवलम् उपहासं कृतवन्तः कटाक्षम् अपि अकुर्वन् – “कुतः आगतः भवान्याः एषः, सा तु अस्माकं मशिजदे सम्मार्जनं करोति इति ।” हकिकतः भवान्याः अवमानं कथं सोढुं शक्नुयात् सः अपि उक्तवान् – “युष्माकं फातिमा बीबी अस्माकं मन्दिरे सम्मार्जनं करोति” । अनन्तरं यवनबालकाः उपद्रवं कर्तुम् आरब्धवन्तः । तस्य ताडनम् अकुर्वन् । कोलाहले जाते मौलवी मदरसाम् आगच्छत् । सर्वं वृत्तान्तं श्रुत्वान् । किन्तु हकिकतद्वारा फातिमाबीबी विषये वार्तां श्रुत्वा सः अपि ताडयितुमारब्धवान् । निर्णयार्थं काजी समीपं सूचना गता । हकिकतरायस्य पिता इतस्ततः धावनम् अकरोत् । किन्तु सर्वतः एकमेव उत्तरं प्राप्तम् – मतपरिवर्तनम् अथवा मृत्युदण्डः तृतीयः विकल्पः नास्ति । पिता मतपरिवर्तनं कर्तुं पुत्रम् उक्तवान् । हकिकतः परधर्मं कथं स्वीकुर्यात् – एकदा मरणं निश्चितं तर्हि स्वधर्मं कथं त्यजेत् ।

अभियोगः स्याल्कोटस्य हकिम-अमिनबेग-समीपम् आगच्छत् । तेन अभियोगः लाहोरस्य सुबेदारसमीपं प्रेषितः । सुबेदारः जकरियाखानः आसीत् । हकिकतरायः शृङ्खलया बद्धः न्यायालये उपस्थापितः । हकिकतः निर्भीकः स्मयमानः अविचालितः न्यायालये अतिष्ठत् । प्रश्नः कृतः किं त्वं फातिमाविषये गालीम् उक्तवान् वा ? हकिकतरायः आदितः अन्तर्पर्यन्तं घटितघटनायाः वर्णनं कृतवान् । तस्य कथने सत्यम् आसीत् । परन्तु कः शृणुयात् ? हकिकतरायः उक्तवान् – न्यायस्य नाटकं त्यजत । कणौ उद्घाट्य शृणुत – अहं स्वधर्मं नैव त्यजामि, मम धर्मः कथयति देहः नश्वरः अस्ति, आत्मानं तु हन्तुं कोऽपि न शक्नोति, युष्माकं खड्गः अपि न । अहं कदापि न मरिष्यामि । एतद् उत्तरं श्रुत्वा न्यायाधीशेन स्वनिर्णयः श्रावितः “हकिकताय इस्लामधर्मतिरस्कारस्य कारणतः मृत्युदण्डः दीयते ।” तत्रोपस्थिताः हिन्दुजनाः निर्णयस्य निन्दां कृतवन्तः । यवनाः प्रसन्नाः अभवन् । जल्लादस्य एकेनैव प्रहारेण तस्य वीरबालकस्य मस्तकं भिन्नम् अभवत् । सः भारतमातुः क्रोडं गत्वा अपतत् ।

हकिकतरायः मृतः अपि अमरः जातः ॥

७ वीरबालकः जयकिरणः ॥

एषा घटना मध्यप्रदेशस्य छिन्दवाडनगरस्य अस्ति । रेल्वेद्वारमध्ये रेलयानम् आगच्छत् आसीत् । दृश्यते च जनाः बहुशीघ्रतां कुर्वन्ति । प्रतीक्षां कर्तुं धैर्यं तेषां न भवति । प्रौढाः अपि रेलमार्गम् उल्लङ्घयितुम् उद्यताः भवन्ति तर्हि बालकानां तु अनुकरणं स्वाभाविकम् एव ।

रेलयानं द्रुतगत्या आगच्छत् दृष्ट्वा यथाशीघ्रं रेल्वेपट्टं सर्वैः त्यक्तम् । किन्तु एका बालिका रेल्वेपट्टस्य मध्ये एव स्थिता आसीत् । द्वितीयः शिशुः तस्याः अङ्गुलीं गृहीत्वा स्थितः आसीत् । रेलयानस्य र्वेण तथा तत्रत्यानां जनानाम् आक्रोशेन सा बालिका स्तब्धा जाता । न जाने किं विचिन्त्य सा बालकस्य अङ्गुलीं त्यक्त्वा धावन्ती बहिरागता । रेलयानं निकटमेव आगच्छत् आसीत् । जनाः मुखे अङ्गुलीः संस्थाप्य श्वासमवरुद्ध्य पश्यन्ति स्म । कः जीवनं समर्थं बालकं संरक्षेत् ? अन्ते एकः किशोरः बालकः शीघ्रम् अधावत् - विद्युतः प्रकाशमिव झटिति उपत्य तमुत्थाप्य बहिर् आनयत् । द्वौ अपि इदानीं रेल्वेपट्टतः बहिर् आस्ताम् । रेलयानं सीटिकारवं कुर्वत् छुक्-छुक् कुर्वत् अगच्छत् । जनाः तस्मै बालकाय धन्यवादम् अयच्छन् । कश्चन अवदत् - यस्य ईश्वरः रक्षां करोति तं मारयितुं न कोऽपि शक्नोति । द्वितीयः अवदत् जयकिरणः एव तस्य भगवान् भूत्वा तत्र आगतः । सर्वतः जयकिरणस्य चर्चा अभवत् ।

एषः जयकिरणः असाधारणसाहसस्य कारणेन भारतीय-बालविकासस्य पक्षतः पुरस्कृतः अभवत् ।

धन्यौ तौ मातापितरौ एतादृशः बालकः ययोः क्रोडे जातः । एतादृशेन एव बालकेन समाजः गर्वम् अनुभवति ॥

८ निर्लोभम् आदर्शजीवनम् ॥

कौशाम्बीराज्ये एकवारं भयङ्करः दुर्भिक्षः जातः । जनाः कणस्य कृते अपि तृषायमानाः अभवन् । नागरिकाः कालकवलिताः जाताः । ग्रामाः जनशून्याः अभवन् । अस्मिन्नेव राज्ये एकः पारिश्रमिकः कर्मकरः आसीत् तस्य नाम चम्पकः । सः प्रामाणिकः कर्तव्यपरायणः श्रमनिष्ठः च आसीत् । तस्य भार्या अपि धर्मपरायणा आसीत् । चम्पकः आदिवसं कठोरं परिश्रमं कृत्वा यद् अर्जयति स्म, गृहस्य

निर्वहणं तेन भवति स्म । यदा कदा तु दम्पती द्वौ अपि बालकान् एव भोजयित्वा शयनं कुरुतः स्म ।

दुर्भिक्षस्य भोषणदिवसेषु कार्यमपि प्राप्तुमशक्यम् अभवत् । परिवारः बुभुक्षाग्रस्तः जातः । चम्पकस्य द्वौ अपि बालकौ अकालकालग्रस्तौ अभवताम् । एकदा बुभुक्षितः तृषार्तः चम्पकः स्वपत्न्या हव्यया सह गृहं प्रत्यागच्छन् मार्गे स्वर्णाभूषणं पतितम् अपश्यत् । पत्न्याः मनसि मोहः न जागृयात्, अतः तेन आभूषणस्योपरि मृत्तिका प्रक्षिप्ता । हव्या पत्युः आशयं ज्ञातवती । तथा उक्तम् – व्यर्थं मृदि धूलिकां क्षिपति भवान्, भवतः निर्लोभवृत्तिः चेत् किं भवतः हव्या आदर्शस्य अनुकरणं कर्तुं न शक्नुयात्? तदा द्वयोः चमत्कारः जातः इव शनैः शनैः वृष्टिः अरब्धा ।

दम्पत्योः आत्मसन्तोषः आसीत् । अपरिग्रहस्य कारणात् भगवान् प्रसन्नः अभवत् । भगवतः अनुकम्पया राज्यं दुर्भिक्षापीडातः मुक्तं जातम् ॥

९ एषा पोटलिका भवतः ॥

शीतकालः । हेमन्तस्य दिवसाः । इतः शैत्यं ततः निर्धनता । उष्णवस्त्राणाम् अभावः । एतादृश्यां स्थितौ अपि एकः छात्रः अग्निं प्रज्वाल्य पठने तल्लीनः आसीत् । काबुलीयः सरदारः तत्र कार्यं कर्तुं स्थितः आसीत् । सः ततः प्रस्थितः । यदा तस्य छात्रस्य ध्यानं पठनात् बहिर्भूतं तदा निकटे एव एकां पोटलिकाम् अपश्यत् । पोटलिकां दृष्ट्वा सरदारस्य आश्चर्यं जातम् । तत्र पञ्चसहस्रं रजतरूप्यकाणि आसन् । बालकस्य मनसि कापि द्विधा नासीत् । तां पोटलिकां गृहीत्वा सरदारम् अनुधावन् बहुदूरे सरदारसमीपं प्राप्तवान् । सः नम्रभावेन अवदत् – श्रीमन् ! एषा पोटलिका भवतः अस्ति ? कृपया रूप्यकाणि गणयतु अत्र न्यूनता तु न भवेत् ? सः बालकस्य प्रामाणिकतया बहुप्रभावितः जातः । बालकाय १०० रूप्यकाणि दातुम् इष्टवान् । बालकेन अस्वीकारः कृतः उक्तञ्च – मम कर्तव्यम् आसीत्, भवतः वस्तु भवते प्रदत्तम् । कस्यापि अन्यस्य परिश्रमेण अर्जितं धनं ग्रहीतुं मम कः अधिकारः ?

एष एव बालकः वीरेश्वरः मुखोपाध्यायः नाम्ना प्रसिद्धः अभवत् ॥

१० गालीदानात् मुखं मलिनम् ॥

एकदा मदनमोहनमालवीयस्य तथा सभापतिमिश्रस्य च परस्परं क्रोधविषये चर्चा प्राचलत् । मिश्रमहोदयः स्वम् अक्रोधी अस्मि इति मन्यते स्म । सः मालवीयम् उक्तवान् भवान् मह्यं गालीशतं दत्त्वा पश्यतु किञ्चिदपि विचलितः (क्षुब्धः) न एव भविष्यामि न वा मम क्रोधः उद्भवेत् ।

मालवीयमहोदयः हसन् अवदत् - एतत् कार्यम् अहं कर्तुम् असमर्थः अस्मि । कारणम् - सहनशक्तेः परीक्षा तु शततमे गालीप्रदाने भविष्यति । किन्तु मम मुखं तु प्रथमेन गालीप्रदाने एव दूषितं भविष्यति ।

मिश्रमहोदयः मालवीयस्य मुखं पश्यन् मनसा अभिवादनं कृतवान् ॥

११ नर्तनं वानराणाम् ॥

ईस्वीयाब्दस्य १९०२तमे ११ अक्तूबरमासे शस्त्रपूजनस्य दिवसः । नागपुरे मौरिस्महाविद्यालयस्य युवकैः आयोजितस्य होकीस्पर्धायाः पुरस्कारवितरणस्य कार्यक्रमः आसीत् । भाषणं कर्तुम् आमन्त्रिता आसीत् एका आयरिशमहिला ।

महिला तत्र क्रीडितां पाश्चात्यक्रीडाम् अवलोक्य भाषणं कर्तुम् उत्थाय अवदत् - देशस्य एषः भूभागः अन्तिमसमयपर्यन्तं स्वतन्त्रतायाः उन्मुक्तवातावरणे श्वसिति । अद्य महाशक्तिरूपायाः दुर्गायाः उपासनादिवसः भौसलानां राजधान्यां मम एषः अभिलाषः आसीत् यत् अत्र शस्त्रकलानां प्रदर्शनं स्यात् यत्र जनः अनेकैः सह एकाकी युद्धं कृत्वा सर्वान् भूमिसात् करोति इति । परन्तु क्रीडाङ्गणे दृश्यते आहितुण्डकेन क्रीड्यमानस्य वानरस्य नृत्यम् । भाषणं न, किन्तु तद् युवकेभ्यः प्रताडनम् आसीत् ।

सा राष्ट्रस्य सार्थकतां चिन्तयन्ती देवी विदुषी भगिनी निवेदिता आसीत् ॥

१२ वामनः साधुः तमालधूमपात्रम् (चिलम्) च ॥

शरीरं दशवितस्ति-परिमितम् । वैष्णवः साधुः । “वामनबाबा” इति नाम्ना प्रसिद्धः । वाराणस्यां यत्र गङ्गा पश्चिम-प्रवाहिणी भवति । तत्र ‘बलुवाबाजार’ इति

स्थानस्य समीपे सैकतविपणी समीपे एव गङ्गातटे तस्य कुटीरम् आसीत् । एकं शिवमन्दिरं तथा तस्य गुरोः समाधिस्थानं च तत्रैव आसीत् ।

स्वाधीनतायाः आन्दोलनस्य दिवसाः आसन् । रक्षापुरुषाः काँग्रेसदलस्य स्वयंसेवकान् न, अपि तु तेषाम् आश्रयदातृन् अपि बन्दिनः कुर्वन्ति स्म । स्वयंसेवकानां वस्त्राणि पात्राणि च अपहरन्ति वा नाशयन्ति स्म । परिणामतः स्वयंसेवकानां शिविरहेतोः स्थानं प्राप्तुं कष्टम् अभवत् । तादृशे समये वामनबाबा स्वयंसेवकानां नायकम् आहूय उक्तवान् अत्रैव शिविरं कुरुत ।

बाबा ! भवान् तमालधूमं (भङ्गधूमं) पिवति । वयं भङ्गसेवनप्रतिबन्धार्थं सत्याग्रहं कुर्मः, तर्हि अत्र भवतः समीपे कथं शिविरं कर्तुं शक्नुमः ? इति नायकः नम्रतया उक्तवान् । वामनबाबा वृद्धावस्थायां वर्तमानः आसीत् । तस्य सम्पूर्णशरीरे वार्धक्यरेखाः दृश्यन्ते स्म । तस्य कुटीरे रात्रौ पञ्चपट्सु घण्टासु एव धूमपात्रं शीतलायते स्म । अस्याम् अवस्थायाम् अत्यधिकं मद्यसेवनासक्तः जनः व्यसनं त्यक्तुं शक्नुयात् इति सम्भावना न्यूना एव आसीत् । किन्तु एतद् प्रक्षिप्तमिति वदन् तमालधूमपात्रं गङ्गायाम् अक्षिपत् । सः पिप्पलवृक्षस्य अधोभागे गङ्गातीरे उपविष्टः आसीत् । धूमपात्रं त्यक्तमेव, न च पुनः गृहीतं, न स्पृष्टम् । तत्रैव काँग्रेससेवकाः बहुवर्षाणि न्यवसन् ॥

१३ वीरबालकः वीरस्वामी ।

आन्ध्रप्रदेशे खम्ममजनपदस्य मल्लेयपल्लीग्रामस्य चतुर्दशवर्षीयः किशोरः रैडलवीरस्वामी स्वगृहं प्रत्यागच्छन् आसीत् । सायं पञ्चवादनस्य समयः । अकस्मात् कस्याः अपि महिलायाः आक्रोशः अश्रूयत । विस्मितः सः इतस्ततः अपश्यत् । सम्मुखे कूपसमीपे एका महिला रुदती अदृश्यत । युवकः धावन् तत्र आगतः । तेन यथाशीघ्रं कारणं ज्ञातम् । तस्याः चतुर्वर्षीयः बालकः कूपे पतितः आसीत् । साहाय्यार्थं न कोऽपि अन्यः तत्र आसीत् ।

रैडलस्वामी शीघ्रं निर्णयं कृत्वा कूपे अवातरत् । कूपः १०मीटरपरिमितः गभीरः आसीत् । त्रिमीटरपरिमितं जलम् आसीत् । कूपः गभीरः एव न, संवृतः अपि आसीत् । तत्र गत्वा बालकस्य बहिर्निष्कासनं साहसस्य कार्यम् आसीत् ।

वीरस्वामी निमज्जन्तं बालकं धैर्येण साहसेन शनैः शनैः कूपाद् बहिर् आनीतवान् ।

यद्यपि युवकस्य शरीरे पीडा व्रणश्च भवेत् किन्तु बालकस्य प्राणरक्षण-प्रसन्नतायां पीडां विस्मृतवान् । एतद् धैर्यस्य नैपुण्यस्य कार्यम् आसीत्, स्वप्राणान् अपि अपरिगणय्य बालकस्य प्राणरक्षणे वीरोचितकार्यस्य कृते भारतीयबाल-विकासपरिषदा सः वीरबालकः वीरस्वामी सम्मानितः अभवत् ॥

१४ साहसिका कुमारी मनीषा बापट ॥

महाराष्ट्रस्य कोलाबाजनपदस्य पनवेलग्रामे एका घटना घटिता । तत्र डॉ. नीलव-विष्णु-बापटमहोदयस्य पुत्री मनीषा स्वमात्रा सह सरोवरं गतवती । तया जलतरणस्य प्रशिक्षणं प्राप्तम् आसीत् । जलाशयं प्राप्य तस्याः चरणौ जलतरणाय चञ्चलौ अभवताम् । जलाशये तरितुं सा अपतत् । तरन्ती सरोवरस्य अपरं तीरं प्राप्तवती । तत्र उपविश्य पादौ जले निमज्ज्य चालयन्ती आसीत् । तदैव अपरतीरे मातुः आक्रन्दनं श्रुत्वा सा सहसा स्तब्धा अभवत् । एषा घटना ९मई १९७७ ईस्वीयस्य अस्ति ।

मनीषया सह अष्टवर्षीया भावना अपि आगता आसीत् । सा अपि जलतरणस्य अभ्यासं कुर्वती आसीत् । भावना जलसमीपं गतवती तदा भयेन आक्रन्दनं प्रारब्धवती- 'रक्षतु रक्षतु मां रक्षतु' इति । निमज्जन्तीं पुत्रीं विलोक्य माता अपि उच्चैः आक्रोशन्ती रक्षतु रक्षतु अरे ! कोऽपि अस्ति वा ? मम पुत्रीं रक्षेत् इति वदन्ती आसीत् । मनीषा तद् दृष्ट्वा जले आप्लुत्य यथाशीघ्रं तरणं कृत्वा भावनायाः समीपम् आगत्य सावधानतया अचेतनां भावनां तीरे आनीतवती । माता च चेतनाशून्या अभवत् । प्राथमिकेन उपचारेण भावना सचेतना जाता । सा अवगतवती मनीषया मम जीवनं रक्षितं झटिति उत्थाय आलिङ्गनं कृतवती । तस्याः मुखात् वाक्यं निर्गतं - मम प्रियभगिनी मनीषा । माता च इदानीं स्वस्था जाता । प्रसन्ना भूत्वा मनीषायै आशीर्वादं दत्तवती ।

साहसिककार्याय बालविकासपरिषद्द्वारा सम्मानिता अभवत् ।

देशाय अवश्यम् एतादृशानां बालकानां बालिकानाञ्च आवश्यकता अस्ति॥

१५ व्याघ्रः पराजितः ॥

५ फरवरी १९८८तमे इस्वीये उडिसा प्रान्तस्य निवासी कृपासिन्धुः अनुजाभ्यां (शरच्चन्द्रः अनन्तश्च इति द्वाभ्यां सह) काष्ठानि आहर्तुं वनम् अगच्छत् । बहुदूरे गहने वने काष्ठानि एकीकृत्य बन्धनं कर्तुं प्रारब्धवान् तथैव पृष्ठतः “खडाक्” इति शब्दं श्रुतवान् । कृपासिन्धुः स्वपृष्ठभागे दृष्टवान् तर्हि अभिमुखम् एव आगच्छन् व्याघ्रः दृष्टः । कृपासिन्धुः निर्भीकः सन् युक्त्या कार्यं कृतवान् । सः अनुजयोः वृक्षम् आरोढुं सङ्केतं कृतवान् । शरच्चन्द्रस्तु वृक्षम् आरूढः । किन्तु अनन्तः बाल्यत्वात् आरोढुं न शक्तवान् । व्याघ्रः अनन्तम् आक्रमितुम् अधावत् । कृपासिन्धुः अनुजं रक्षितुम् अतिशीघ्रम् अपसार्य परश्वधेन व्याघ्रं प्रहर्तुम् आरब्धवान् । प्रहारेण आहतः व्याघ्रः किञ्चित् अपासरत् । कृपासिन्धुः अनुजं गृहीत्वा ग्रामं प्रति पलायनं कृतवान् । व्याघ्रः अपि तम् अन्वधावत् । पृष्ठतः आक्रमणं कृतवान् । कृपासिन्धोः कपोले व्रणः अपि अभवत् ।

पुनः परश्वधेन व्याघ्रस्य उपरि प्रहारं कृत्वा पलायनम् अकरोत् । जनाः आगत्य कृपासिन्धुं चिकित्सालयम् अनयन् । द्वौ अपि अनुजौ गृहं प्राप्तवन्तौ । २४ दिनानाम् उपचारानन्तरं कृपासिन्धुः स्वस्थः जातः । द्वादशवर्षीयस्य बालकस्य वीरता प्रेरणादायिनी अस्ति । कृपासिन्धोः इच्छा अस्ति सैनिकः भूत्वा देशस्य सेवां करिष्यामि इति । विनम्रः साहसिकः कर्तव्यपरायणः बालकः सम्मानितः अभवत् । तस्य कपोले इदानीमपि चिह्नं दृश्यते । एतत् चिह्नं तस्य बालकस्य वीरतायाः प्रतीकम् अस्ति ॥

१६ अमूल्या बलिदानस्य मृत्तिका ॥

विधाता स्वसेवकान् आहूय पृथ्वीतः एकम् एकम् उपहारम् आनेतुम् आदिष्टवान् । उक्तं च - यस्य उपहारः उत्तमः भवेत् सः प्रधानसेवकरूपेण नियुक्तः भविष्यति इति । आज्ञां प्राप्य सर्वेऽपि सेवकाः पृथ्वीलोकं प्रति अधावन् । सर्वेषां प्रयत्नः आसीत् यत् अहम् उत्तमम् उपहारं नयामि.. मम पदोन्नतिः भवेत् इति । सर्वेऽपि सेवकाः उत्तमोत्तमान् उपहारान् आनीय विधातुः पुरस्तात् स्थापितवन्तः । किन्तु ते विधातुः मुखे प्रसन्नतायाः सन्तोषस्य च चिह्नं न अपश्यन् । सेवकानां संख्यायाः गणना अभवत् । एकः सेवकः अवशिष्टः आसीत् । तदा तस्य प्रतीक्षा

अधैर्येण कियते स्म । सः सेवकः आगतः, प्रतीक्षायाः अन्तः जातः । सः कर्गजस्य एकां पोटलिकां दत्त्वा भीतः सन् अधोमुखीभूय अतिष्ठत् । सः चिन्तयति स्म 'कदाचित् मम आगमनस्य विलम्बकारणात् प्रताडनं भवेत् !' विधाता तस्य पोटलिकाम् उद्घाटितवान् । अरे ! एतत् किम् ? अस्यां पोटलिकायां मृत्तिका ? सेवकः हस्तौ संयोज्य अवदत् "भगवन्! अहं पृथिव्याः एकम् एकं कणम् अन्विष्टवान् । एकमपि स्थानं नावशिष्टं यत्र अहं गतः न भवेयम् इति । बहुप्रयत्नं कृतवान् तम् उपहारम् आनेतुं यः भवते रोचेत । किन्तु मृत्तिकां विहाय मम बुद्धौ किमपि न आगतम् । प्रभो! इयं मृत्तिका अस्ति । साधारणस्थलस्य न, अपि तु यत्र धर्मस्य मानवतायाश्च रक्षार्थं जनाः हसन्तः प्राणान् समर्पितवन्तः आसन् ।" विधाता तां मृत्तिकां श्रद्धया स्वमस्तके धृत्वा उक्तवान् "यावत् पृथिव्याम् एतादृशाः जनाः पुण्याः निवसन्ति तावत् पृथिव्यां सुखस्य शान्तेः च न्यूनता न भविष्यति ।"

१७ परिश्रमस्य विकल्पः नास्ति ॥

महर्षिः कणादः वने शिष्यैः सह आश्रमे निवसति स्म । आश्रमे सर्वाणि कार्याणि शिष्याः स्वयं कुर्वन्ति स्म । आश्रमस्य जीवने पवित्रता आसीत् । तस्मात् तत्र किमपि कष्टं न आसीत् । वर्षाऋतुः समीपे आसीत् । महर्षिः शिष्यान् आहूय अकथयत् "पश्यत, वर्षाऋतुः आगच्छति, अस्माभिः हवनाय पाककार्याय च काष्ठानां संचयः करणीयः अस्ति ।" गुरुदेवस्य इच्छामेव आज्ञां मन्यमानाः शिष्याः परशून् गृहीत्वा वनम् अगच्छन् । श्रद्धया परिश्रमेण शिष्याः काष्ठानि चितवन्तः । भरं कृत्वा स्कन्धे संस्थाप्य आश्रमं प्रति आनीतवन्तः । गुरुवरः प्रसन्नः अभवत् । शिष्येभ्यः आशीर्वचनम् च अयच्छत् ।

किञ्चित्कालानन्तरं सर्वेऽपि शिष्याः स्नानार्थं येन मार्गेण काष्ठानि आनीतवन्तः । तेन एव मार्गेण नदीं गच्छन्तः आसन् । तत्र सर्वतः वने चित्राणि विविधानि सुगन्धितानि पुष्पाणि विकसितानि आसन् । सर्वं वनं सुगन्धितम् आसीत् । शिष्याः गुरुं पृष्ठवन्तः 'गुरुवर्य ! एतानि पुष्पाणि कुतः आगतानि ? वायुमण्डले सुगन्धः प्रसारितः अस्ति । एषः चमत्कारः कथम् अभवत् ?' ऋषिः कणादः समन्दहास्यम् उक्तवान्, "एतत्सर्वं भवतां परिश्रमस्य फलमस्ति यत् अत्र सुन्दरं वातावरणम् अनुभूयते । यत्र यत्र भवतां स्वेदकणाः अपतन् । तत्रैव पुष्पाणि उत्पन्नानि अभवन् ।" शिष्याः ज्ञातवन्तः परिश्रमस्य नास्ति विकल्पः इति ॥

१८ कः भारतीयः ?

डॉ. राधाकृष्णः स्वतन्त्रभारतस्य द्वितीयः राष्ट्रपतिः आसीत् । सः विश्वविख्यातः दार्शनिकः अपि आसीत् । सः दार्शनिकविषयं तथा सरलतया बोधयति स्म यत् श्रोतारः आश्चर्यम् अनुभवन्ति स्म । स्वतन्त्रतायाः पूर्वम् एकदा डॉ. राधाकृष्णः प्रीतिभोजनस्य कार्यक्रमं गतवान् । तस्मिन् प्रीतिभोजने एकः आङ्गलः जनः अपि आसीत् । तत्र अवसरे आङ्गलजनः उक्तवान् 'वयम् आङ्गलजनाः ईश्वरस्य प्रियाः स्मः । अस्माकं निर्माणम् ईश्वरः यत्नेन स्नेहेन च कृतवान् । अतः वयं गौरवार्णाः स्मः।' डॉ.राधाकृष्णः एतां गर्वोक्तिं श्रुत्वा अहसत् । जनान् सम्बोधयन् उक्तवान् - "मित्राणि ! एकदा ईश्वरः रोटिकां पाचयितुम् इच्छां कृतवान् । यदा रोटिकां कर्तुम् उपाविशत् तदा प्रथमा रोटिका किञ्चिद् अपक्वा जाता । परिणामतः अङ्ग्रेजजनानाम् उत्पत्तिः अभवत् । द्वितीया रोटिका अधिकं परिपक्वा जाता । अतः नीग्रोजातीयानाम् उत्पत्तिः अभवत् । तृतीया रोटिकाम् ईश्वरः कृतवान् तदा न अधिकं न च न्यूनम्, समानरूपेण परिपक्वा जाता । फलस्वरूपेण भारतीयजनानां जन्म अभवत् ।" डॉ.राधाकृष्णद्वारा भारतीयत्वस्य सरलां दार्शनिकीं परिभाषां श्रुत्वा आङ्गलजनः सलज्जः नतमस्तकः अभवत् ।

सर्वे जनाः उन्मुक्तभावेन अहसन् ॥

१९ कुतः स्पर्शः संन्यासिने !

रात्रौ कदाचित् नववादनसमयः । कृशकायः कुचैली कश्चन एकः दीनः हीनः जनः स्वामिनः समीपे प्राञ्जलिः उपस्थितः । स्वामी तं जनं पृष्ठवान् 'भ्रातः ! किम् अस्ति ? अत्र कथम् आगतः ?' 'स्वामिन् ! यदि भवते रोचेत तर्हि कथयानि !' सः जनः किञ्चित् ससंकोचम् अवदत् । स्वामी अवदत् 'वदतु भ्रातः ! अत्र संकोचस्य कः विषयः ।' जनः वदति 'हे स्वामिन् ! भवन्तं पश्यतः मम दिनत्रयं व्यतीतम् । भवता त्रिषु अपि दिनेषु न भोजनं कृतं न च किञ्चिदपि जलं पीतम् । यदि आज्ञा तर्हि अहं भवतः कृते भोजनस्य व्यवस्थां करवाणि वा ?'

अनेन वार्तालापेन स्वामी अचिन्तयत्; भगवता प्रेषितः देवदूतः मम कृते भोजनस्य व्यवस्थां कर्तुम् अत्र प्राप्तः इति मत्वा स्वामी स्वीकृतिं दत्तवान् । आगन्तुकः तथापि तत्रैव तिष्ठन् नम्रतया अकथयत् "स्वामिन् ! क्षम्यताम्, अहम् अस्पृश्यः

अस्मि । यदि भवान् आज्ञापयति तर्हि पिष्टं, पात्रं द्विदलं च आनीय स्थापयामि, भवान् स्वयं पाचयतु ।” स्वामिनः नेत्रयोः स्नेहस्य अश्रुबिन्दवः आपूरिताः । सः उक्तवान् ‘नरश्रेष्ठ ! त्वं चर्मकारः भवेः, तेन किम् ? संन्यासिनः कृते स्पृश्यास्पृश्यता कुतः ? भक्तिभावेन रचितं भोजनम् अमृततुल्यं भवति । तव एव स्वहस्तेनैव रचितं भोजनं करिष्यामि ।’ भक्तः ग्रामं प्रति अधावत् । स्वगृहे शुद्धपात्रे भोजनं निर्माय आनीतवान् । स्वामिनः अग्रे भोजनं स्थापितवान् । अनिमेषं किञ्चित्कालं द्वौ अपि परस्परं पश्यन्तौ अतिष्ठताम् । द्वयोः नयनेषु कृतज्ञतायाः भावः आसीत् । स्वामी भोजनं कृतवान् । सः तादृशं स्वादिष्टं भोजनं कदापि न कृतवान् आसीत् ।

समयः व्यतीतः । सः एव स्वामी विश्वविजयी संन्यासी स्वामी ‘विवेकानन्द’ इति नाम्ना सुप्रसिद्धः अभवत् । खेतर्डी प्रति आगच्छतः स्वामिनः भव्यं स्वागतम् अभवत् । अपारः जनसमूहः आसीत् । तत्र एकः ध्वनिः अश्रूयत ‘अरे स्वामिन् !’ स्वामिनः दृष्टिः तत्र अपतत् । यत्र सः आसीत् अस्पृश्यभक्तः यः कष्टसमये भोजनस्य व्यवस्थां कृतवान् । स्वामी सर्वकारस्य यानं स्थगयित्वा अवतीर्य तस्य आलिङ्गनम् अकरोत् । तादृशं दिव्यं मेलनं दृष्ट्वा जनाः आश्चर्यान्विताः अभवन् । तत्र स्थिताः सहस्रं जनाः भक्तभगवतोः नयनेभ्यः निःसरन्ती स्नेहस्य अश्रुधारां पश्यन्तः आसन् ॥

२० मतपरिवर्तनं वा मृत्युः ॥

बन्दावैरागी समयानुकूलं कर्तव्यं त्यक्त्वा एकान्ते साधनायां संलग्नः आसीत् । तदानीं गुरुगोविन्दसिंहेन सह तस्य मेलनम् अभवत् । विधर्मिद्वारा समाजे क्रियमाणस्य अत्याचारस्य विषये चर्चा अभवत् ।

गुरुगोविन्दसिंहः उक्तवान् ‘बन्धो ! यदा देशस्य धर्मस्य संस्कृतेः च मर्यादा नश्यन्ती अस्ति तदा वयं परतन्त्रतायां जीवनं यापयन्तः स्मः । एतादृशे समये भजनेन पूजनेन धारणाध्यानादिसाधनैः च किं प्रयोजनम् ?’

गुरुगोविन्दसिंहस्य सुयोग्यं वचनं श्रुत्वा बन्दावैरागी तस्य अनुयायी जातः । गुरोः इव सः अपि स्वदेशं स्वतन्त्रं कर्तुम् आजीवनं प्रयत्नशीलः भवितुं प्रतिज्ञां कृतवान् ।

मुस्लिमैः सह युद्धं कुर्वन् अन्ते निगडितः अभवत् । लाहोरकारागृहे पिहितः । तस्मै प्रश्नः अक्रियत -

“मृत्युम् इच्छसि वा मतपरिवर्तनम् ?”

बन्दावैरागी मतपरिवर्तनम् अस्वीकृत्य मृत्युम् इष्टवान् । पश्चात् तस्यशलाकाभिः शरीरे प्रताडने जाते अपि बन्दावैरागी चलितः न अभवत् । हसन् स्वप्राणान् त्यक्तवान् । बन्दावैरागी अमरः भूत्वा अक्षयस्य यशसः अधिकारी जातः ।

२१ प्राणान् समर्प्य अपि बीजं रक्षणीयम् ॥

एकदा विदर्भदेशे भीषणः दुर्भिक्षम् (दुष्कालः) अभवत् । एकस्मिन् ग्रामे केषामपि समीपे किमपि न अवशिष्टम् । तस्यैव ग्रामस्य एकस्य कृषकस्य समीपे एकद्रोणी (कोठी) परिमिता ब्रीहिः आसीत् । तेन धान्येन अनेकमासेषु अनेकपरिवाराणां भरणं कर्तुं शक्यते स्म । परन्तु तेन तदानीन्तनसमये तादृशे दुर्भिक्षे अपि तस्य धान्यस्य उपयोगः न कृतः । अग्रिमे वर्षे क्षेत्रे धान्यकणानाम् उर्त्ति (वावणी) कर्तुं सुरक्षितम् । सपरिवारः सहर्षं मृत्युक्रोडे सुप्तः । जनैः चिन्तितं; सत्यपि अत्रे कृषकपरिवारः कथं मृतः ! किन्तु उत्तरदायपत्रं (वसियतनामा) पठित्वा सर्वेऽपि कृषकाः तस्य महान्तं त्यागम् अवगत्य सहर्षं कृतज्ञभावेन च अश्रुबिन्दून् अपातयन् ।

तस्मिन् उत्तरदायपत्रे लिखितम् आसीत् - मम एतद् अन्नं विभज्य सर्वेभ्यः कृषकेभ्यः बीजवपनाय दातव्यम् । तथैव कृतम् । वृष्टिः अभवत् । परितः सस्यं सुशोभितम् अभवत् ।

सः कृषकः न मृतः, अपि तु सस्यश्यामलरूपेण पृथिव्याम् अवतीर्णः ॥

२२ विषमपरिस्थितेः सदुपयोगः ॥

एषा घटना ८० तमस्य ईस्वीयाब्दस्य अस्ति । लण्डनदेशस्य उपनगरे केचन बालकाः क्रीडने मग्नाः आसन् । एकस्य ज्येष्ठस्य बालकस्य मनसि न जाने किं कौतुकं समागतम् । सहसा एकम् अल्पवयस्कं बालकं हस्ताभ्याम् उत्थाप्य उत्क्षेपणं कृतवान् । सः एवं विचिन्त्य उत्क्षिप्तवान् आसीत् यत् 'अधः पतेत् तर्हि हस्ताभ्यां धारयामि ।' किन्तु तथा कर्तुं न शक्तवान् । परिणामतः बालकः भूमौ पतितः । तस्य चरणौ भग्नौ जातौ । विषमा परिस्थितिः मनुष्यस्य कठोरं परीक्षां करोति । तस्य बालकस्य अपि परीक्षा एव आसीत् । (विकलांगत्वात्) स्वस्य असामर्थ्यस्य कारणेन

सम्पूर्णसमयः शय्यायामेव यापनीयः अभवत् । अतः समयं यापयितुं तेन स्वाध्यायः आरब्धः । उत्तमानि पुस्तकानि पठितुं तस्मिन् रुचिः उत्पन्ना । साहित्यं प्रति तस्य अभिरुचिः अवर्धत ।

एकदा तस्य मनसि एकः प्रश्नः समुत्पन्नः; 'किम् अहं साहित्यसर्जनं कर्तुं न शक्नुयाम् ?' तेन अन्तःकरणस्य प्रेरणया हस्ते लेखनी गृहीता । भावनया मूर्तिरूपं दातुं कृतप्रयत्नः अभवत् । सः एव बालकः अग्रे अङ्ग्रेजीसाहित्यस्य विश्वविख्यातः लेखकः 'एच्.जी.वेल्स' इति नाम्ना सुप्रसिद्धः जातः ॥

२३ स्वावलम्बनम् एवं च श्रमनिष्ठा ॥

यदा स्वामी सत्यदेवजीः अमेरिकां विद्याध्ययनं कर्तुं गतवान् आसीत् तदा एकदा चर्मकारस्य समीपं गन्तव्यम् अभवत् । सः स्वकीयां जीर्णाम् उपानहम् (पादरक्षां) चर्मकारस्य समीपं संस्थाप्य उक्तवान् भ्रातः यथाशीघ्रम् एतस्याः सन्धानं करोतु । चर्मकारः स्वकार्ये मग्नः आसीत् । सः सूत्रं सूचिकां च स्वामिनः अग्रे स्थापयित्वा अवदत् - 'श्रीमन् ! मम कार्यम् अधिकम् अस्ति । शीघ्रं कर्तुं न शक्नोमि । भवान् स्वयं करोतु ।' स्वामी अमेरिकां प्रथमवारं समागतः आसीत् । अतः तत्रत्यानां परिपाटीनां विषये सुपरिचितः न आसीत् ।

क्रोधावेशेन पश्यता स्वामिना प्रतारितः - 'मम उपहासं करोषि किम् ? त्वं न जानासि कीदृशः सुशिक्षितः विद्वान् अस्मि । अहं पादरक्षां सीव्यानि वा ?' चर्मकारः स्वामिनः भावं ज्ञात्वा सस्मितः अवदत् - 'स्वामिन् ! मन्ये भवान् एतस्मिन् देशे स्वल्पकालादेव तिष्ठति । अत्रत्यायाः परिपाट्याः भवान् अपरिचितः अस्ति । एतत् श्रुत्वा मम आश्चर्यं भवति यत् भवान् शिक्षितः अपि स्वहस्तेन स्वस्य एव पादरक्षिकां न सीव्यति ?' अग्रे यद् उक्तं तत् श्रुत्वा स्वामी अनुत्तरः अतिष्ठत् । सः (चर्मकारः) उक्तवान् - 'स्वामिन् ! इदानीं मम परिचयं ददामि । अस्य देशस्य शिकागो विश्वविद्यालयस्य एम्.ए. कक्षायाः छात्रोऽस्मि । मम पितुः धनस्य न्यूनता नास्ति । किन्तु तेन धनेन किं प्रयोजनं मम ! । अस्माकं विद्यालये सर्वप्रथमं स्वावलम्बीभवितुं शिक्षा प्रदीयते । अवकाशसमये अहम् अत्र कार्यं करोमि ।' चर्मकारस्य वाक्येन स्वामिनः नयने समुद्घाटिते । सः ज्ञातवान् - अस्माकं देशस्य अवनतेः अवस्थायाः मुख्यं कारणम् अपि श्रमनिष्ठायाः अभावः इति अस्ति ॥

२४ सम्पूर्ण जीवनं देशाय समर्पितम् ॥

१८५७ ईस्वीयाब्दस्य स्वतन्त्रतासंग्रामः समाप्तप्रायः आसीत् । एतस्य सूत्रधारस्य पेशवा-नानासाहेबमहोदयं निगडितुम् अङ्ग्रेजसर्वकारेण ५० सहस्रं (रूप्यकात्मकः) पुरस्कारः उद्घोषितः आसीत् । गुप्तरूपेण संचरणं कुर्वन् एकदा बुभुक्षया पिपासया परिपीडितः नानासाहेबः कस्याश्चित् परिचितायाः देशभक्तायाः भगिन्याः गृहं प्राप्तवान् । सा भगिनी द्वारम् उद्घाटयन्ती - 'अहो ! नानासाहेब, भवान्?' इति उक्तवती । किन्तु सः साङ्केतिकभाषया तां मौनं स्थातुम् उक्तवान् । सः महानुभावः महिलया सादरं गृहस्य अन्तः आनीतः । भोजनं च कारितः । सहसा तस्याः पत्युः आगमनस्य शब्दः अश्रूयत । तस्याः पतिः राजरक्षकः (सिपाही) आसीत् । गृहं प्रविश्य रक्षिमहोदयः प्रष्टुम् आरब्धवान् - 'अद्य नानासाहेब-महोदयस्य अत्र प्रवेशस्य सूचना अस्ति । त्वं जानासि किं नानासाहेबमहोदयस्य निगडनार्थं ५० सहस्रं पुरस्कारः अपि घोषितः । एषः पुरस्कारः लभेत चेत् आजीवनं सुखं भवेत् !'

गृहिणी विशुब्धा सती भावावेशेन उक्तवती - 'नानासाहेबः देशद्रोही भवेत् नाम, किन्तु देशभक्तं निगडय्य प्राप्तः कलङ्कितः धनवैभवः मास्तु ।' तयोः विवादः जातः । पतिः अनेकान् तर्कान् कृतवान् । नानाजी सर्वं शृण्वन् आसीत् । सः बहिर्गत्य उक्तवान् - 'एषः उपस्थितः भवतः नानासाहेबः । माम् अङ्गेजाय समर्पयतु ।'

२६ वीरबालिका सावित्रीदेवी ॥

एषा घटना ३ अप्रैल १९७९ ईस्वीयस्य अस्ति । रात्रिसमयः अङ्गणे परिवारस्य सर्वेऽपि जनाः शयनं कुर्वन्तः आसन् । लुण्ठाकाः आगताः । सावित्रीदेव्याः नयने समुद्घाटिते । सा लुण्ठाकान् ज्ञातवती । लुण्ठकेषु एकेन गुलिकाप्रहारः कृतः । पितुः पन्नालालस्य शरीरं गुलिका प्रविष्टा । पन्नालालः तत्रैव भूमौ अपतत् । १५ वर्षीया सावित्री साहसेन एकं लुण्ठकं गृहीतवती । लुण्ठकाः मारयितुं भीषयन्ते स्म । किन्तु सा प्रगृहीतं तस्करं न अत्यजत् । किन्तु तस्याः साहाय्यार्थं कोऽपि तत्र नागतः । अन्ते एकेन तस्करेण सावित्र्याः शरीरे गुलिकाप्रहारः कृतः । यं तस्करं सावित्री गृहीतवती आसीत् तस्य अपि शरीरं गुलिका प्रविष्टा । परिणामस्वरूपं द्वयोः अपि मरणम् अभवत् ।

एषा वीरबालिका मरणोत्तरं राष्ट्रियपुरस्कारेण सम्मानिता अभवत् ॥

२७ भगवान् भक्ताधीनः ॥

भगवतः दर्शनाय मन्दिरेषु जनसम्मर्दः भवत्येव । पण्डरपुरस्य मन्दिरे एतावत्या संख्यया दर्शनार्थिनः प्राप्नुवन्ति स्म यत् प्रातः मन्दिरं गतः जनः सायं गृहं प्रत्यागच्छति स्म इति ।

एकवारं लक्ष्मीः भगवन्तम् अपृच्छत् - 'एतावन्तः श्रद्धालवः भवन्तं द्रष्टुं धावन्तः मन्दिरम् आगच्छन्ति, तथापि भवान् सुप्रसन्नः न दृश्यते ?' प्रभुः उक्तवान् - 'एतस्मिन् जनसम्मर्दे केवलं प्रदर्शनं छलनमेव वर्तते । यस्य दर्शनार्थं मम चित्तं समुत्सुकम् अस्ति, सः तुकारामः मया अत्र न दृश्यते ।'

तुकारामः अस्वस्थः आसीत् । अस्यां स्थितौ स्वयं चिन्तयन् आसीत् यदि विट्ठलनाथः स्वयम् अत्र आगच्छेत् तर्हि दर्शनेन कृतार्थः भवेयम् । "प्रेम अन्योन्यं परस्परानुकूलं च भवति" इतः भगवान् लक्ष्मीदेवीम् उक्तवान् "देवि ! तुकारामः रोगग्रस्तः अस्ति । सः मन्दिरम् आगन्तुमपि अशक्तः वर्तते । आवामेव तत्र गत्वा तेन सह कथं न मिलेव !" इति ।

कोटिशः वैष्णवाः पण्डरपुरमन्दिरे विट्ठलनाथस्य दर्शनार्थम् उपस्थिताः आसन् । भगवान् लक्ष्म्या सह तुकारामस्य गृहं प्राप्तवान् । अद्य भगवान् भक्तस्य आधीनतायाम् अस्ति । भक्तः भगवान् च द्वौ अपि परस्परं मिलित्वा कियति आनन्दे आस्ताम् इति वर्णयितुम् अशक्यम् आसीत् ॥

२८ प्रयत्नस्य मनोयोगस्य च फलम् ॥

कस्मिन् अपि क्षेत्रे सफलतां प्राप्तुं पूर्णमनोयोगेन सह प्रयत्नस्य आवश्यकता भवति । स्वकार्यं स्वल्पमपि किं न भवेत् ? पूर्णमनोयोगेन प्रामाणिकतया दृढनिश्चयेन वा करोति सः स्वक्षेत्रे अवश्यं सफलतां प्राप्नोति ।

महान् वैज्ञानिकः थॉम्सः एडिशन बाल्यकालाद् एव विज्ञानस्य क्षेत्रे गहनं ज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेव क्षेत्रे उल्लेखनीयं कार्यं कर्तुं समुत्सुकः आसीत् । आर्थिकी स्थितिः समीचीना नासीत् । तस्य माता स्वपुत्रस्य प्रशिक्षणार्थं तं कस्यचित् वैज्ञानिकस्य गृहे कर्मकररूपेण स्थापयितुम् इष्टवती । किन्तु बहुषु वैज्ञानिकानां गृहेषु अटमानाया अपि तस्याः इच्छां पूरयितुं कोऽपि सहायः न आसीत् । अन्ते एकः वैज्ञानिकः तम् आहूय तस्य रुचिं प्रतिभां ज्ञातुं तस्मै एकां मार्जनीं यच्छन्

उक्तवान् - 'अस्य प्रकोष्ठस्य स्वच्छतां कुरु।' एडिसनः निःसन्देहं समनोयोगं न केवलं प्रकोष्ठस्य स्वच्छताम् अपि तु तत्रस्थानाम् उपकरणानामपि स्वच्छतां कृतवान् । तस्य प्रतिभायाः परीक्षा अल्पेन अपि कार्येण अभवत् । एडिसनः उत्तीर्णः जातः । वैज्ञानिकेन सः गृहकार्याय स्थापितः । अध्यवसायः, श्रमनिष्ठा, मनोयोगः, प्रयत्नश्च; एतैः कारणैः अग्रे विश्वविद्यालये एकः वैज्ञानिकः भूत्वा प्रसिद्धः जातः । तेन 'ग्रामोफोन' इत्यस्य आविष्कारः कृतः । तस्य प्रसिद्धिः चतुर्दिक्षु प्रसृता अभवत् । एतत् प्रयत्नस्य फलम् अस्ति ॥

३० जननी जन्मभूमिश्च ॥

"नमकसत्याग्रह" इति नाम्ना आन्दोलनं वर्धमानम् आसीत् । अधिक-संख्यायां जनाः कारागारं गच्छन्तः आसन् । राजरक्षकाः सत्याग्रहस्य आन्दोलनकर्तृभ्यः विविधानि यातनानि यच्छन्ति स्म । ब्रिटिशशासनस्य दमनकार्यं स्वयंसेवकानाम् उत्साहभङ्गं कर्तुम् असमर्थम् अभवत् । तदानीं केचन विद्वांसः रवीन्द्रनाथं मेलितुम् अगच्छन् । किञ्चित् कालम् अन्यां वार्तां कृत्वा तात्कालिक्याः राजनीतेः विषये चर्चां कृतवन्तः । सर्वेषां मतम् आसीत् "राष्ट्रभक्तिः एकः सङ्कुचितः विचारः अस्ति" इति । भूमिः जडः अस्ति । सर्वं नश्वरम् अस्ति । भूमेः कृते सङ्घर्षः अनुचितः । 'लवणान्दोलनस्य' (नमकसत्याग्रहस्य) औचित्यमपि नास्ति । इत्यादिविषयान् वदन्तः आसन् । विश्वकविः तूष्णीम् आसीत् । किन्तु सहसा विश्वकवेः मौनस्य भङ्गः अभवत् । वदताम् अग्रणीः निखिलबाबू आसीत् । तं सम्बोधयन् कविः उक्तवान् - "किं भवतः माता जीविता अस्ति वा ?..." ... 'आम् प्रभुकृपया जीविता अस्ति । प्रभोः आशीर्वादः मया प्राप्तः अस्ति ।' विश्वकविः रवीन्द्रनाथः उक्तवान् 'तर्हि भवता एकं कार्यं कर्तव्यम् । स्वमातुः मस्तकं छित्वा अत्र आनेतव्यम् अस्ति' इति । रवीन्द्रनाथः सरलभावेन निःसङ्कोचम् उक्तवान् । मातुः शिरश्छेदनं श्रुत्वा निखिलस्य मुखाकृतौ विवर्णभावः समागतः । सः साश्चर्यं पृष्ठवान् - 'गुरुदेव ! भवता एतत् किम् उच्यते !' 'मया समुचितमेव उक्तम्' इति रवीन्द्रः दृढतापूर्वकम् अवोचत् । निखिलबाबू इदानीं क्रोधाविष्टः भूत्वा अकथयत् - 'भवान् माम् एतादृशं नीचं मन्यते ! अहं स्वमातुः मस्तकस्य छेदनं कुर्याम् ? शिरश्छेदनं तु दूरे, कोऽपि मम मातरं प्रति हस्तं कुर्यात् तदापि तस्य शिरश्छेदनं करिष्यामि । स्वमातुः हन्तारं कः मुञ्चेत् ? तया अस्माकं जन्म प्रदत्तं, पोषणं कृतं, संवर्धनं च कृतम् । तस्याः

अहितं कथं द्रष्टुं शक्नुयाम !!'

गुरुदेवः सस्मितः बोधयितुम् आरब्धवान् - "एते सत्याग्रहिणः अपि मातरि तथैव श्रद्धां धारयन्ति यथा भवान् स्वमातरि श्रद्धां धारयति । परन्तु सर्वेषां स्मरणे भवेत् - भारतभूमिः अस्माकं सर्वेषां माता अस्ति । एतस्याः अत्रेण जलेन च अस्माकं शरीरं पुष्टम् । एतस्याः वायुना अस्माकं प्राणाः प्रचलन्ति । एषा जन्मभूमिः अस्माकं मातुः अपि माता अस्ति । माता दासतारूपशृङ्खलया बद्धा चेत् कथं वयं सोढुं शक्नुयाम !"

स्थितिः स्पष्टा । निखिलबाबू तथा सहयोगिनः मातृभूमेः एतत् तत्त्वं ज्ञातवन्तः । सर्वे अपि गुरुदेवस्य चरणयोः नतमस्तका अभवन् ॥

३१ वीराङ्गना अवन्तिका ॥

मध्यप्रदेशस्य मंगलाजनपदे 'कस्बा-रामगढः' अस्ति । स्वतन्त्रतायाः संग्रामसमये रामगढः एकः स्वल्पकायपालिकरूपः आसीत् । यत्र अन्तिमः शासकः लक्ष्मणसिंहः अभवत् । तस्य १८५० तमे ख्रिस्ताब्दे देहान्तः अभवत् । तस्य पुत्रः विक्रमजित् नाम सिंहासनम् आरूढवान् । मानसिकरोगस्य कारणात् सः अधिकसमयं शासनं कर्तुं न शक्तवान् । आङ्गलानां विस्तारवादः वर्धमानः आसीत् । आङ्गलाः अवसरस्य प्रतीक्षां कुर्वन्त एव आसन् । अधिकारिभिः राजपरिवारस्य कृते जीविकायाः व्यवस्था कृता । तत्र एकः उपजनपदाधिकारी प्रतिनियुक्तः । रामगढस्य अवन्तिकाबाई एतस्य विरोधं कृतवती । १८५७ ईस्वीयस्य क्रान्तिसमये तया आङ्गलानां समक्षं विद्रोहः कृतः । उपजनपदाधिकारिणं कार्यात् मुक्तं कृत्वा शासनं स्वहस्ते आनीतवती । एतद् ज्ञात्वा जबलपुरस्य निर्देशकः पत्रं लिखित्वा मण्डलस्थायाः अवन्तिकायाः उपसंहर्त्रा सह मेलनाय आदेशं कृतवान् । राज्ञी तस्य आदेशस्यास्वीकारं कृतवती । सा अवनवन् न कृत्वा युद्धाय सज्जा अभवत् । युद्धं प्रारब्धम् । साहाय्यार्थं प्रतिवेशिराज्यानां सामन्तानां च आमन्त्रणं कृतवती । १८५७ ईस्वीये विशिष्टैः सैनिकैः सह रामगढं प्रस्थानं कृतम् । राज्ञी स्वयं सैनिकानां नेतृत्वं स्वीकृतवती । धैर्येण साहसेन शौर्येण च ब्रिटीशसैनिकानाम् उपरि आक्रमणं कृतवती । रीवा-जनपदस्य राजा साहाय्यार्थं वचनं दत्तवान् आसीत् । सोऽपि वचनपालनं न कृतवान् । राज्ञ्याः स्थितिः दयनीया जाता । स्वभूमिम् आङ्गलानां हस्तात् रक्षितुम् एकस्य सैनिकस्य हस्तात् सहसा खड्गं गृहीत्वा स्वजीवनलीलायाः समप्तिं कृतवती । परतन्त्रतानिगड्यत्

भारतीयान् मुक्तान् कर्तुं पुरुषैः सह मिलित्वा स्वस्य बलिदानं कुर्वतीनां वीराङ्गनानां मध्ये अवन्तिका-वीराङ्गनायाः वीरगाथा सदा सदा संस्मर्यते ॥

३२ बकासुरवधम् ॥

पाण्डवाः लाक्षागृहात् निर्गत्य एकचक्रनगर्यां ब्राह्मणस्य गृहे निवासं कृतवन्तः। माता कुन्ती अपि तैः सह आसीत्। तत्र बकासुर-नामकः दुष्टः असुरः निवसति स्म। नगर्याः सर्वे जनाः तस्मात् भयभीताः आसन्। बकासुरस्य याचना आसीत् - “प्रतिदिनम् एकः पुरुषः भोजनेन सह तस्य समीपम् आगच्छेत्।” बकासुरः भोजनेन सह पुरुषस्य अपि भक्षणं करोति स्म। तस्याः नगर्याः सर्वेऽपि जनाः तस्य आदेशस्य पालनं कुर्वन्तः आसन्। अद्य ब्राह्मणस्य पुत्रेण तत्र गन्तव्यम् आसीत्। अतः तद्दिने ब्राह्मणगृहे रोदनम् आक्रोशादिकं स्वाभाविकम् एव।

कुन्ती माता ब्राह्मणीम् उक्तवती - ‘भगिनि ! चिन्तां त्यजतु। मम पञ्चपुत्राः सन्ति। तव पुत्रस्य स्थाने अहं भीमं प्रेषयामि।’ ब्राह्मणः अतिथिषु एकं बकासुरस्य समीपं प्रेषयितुं सङ्कोचं कुर्वन् आसीत्। किन्तु भीमः राक्षसं हन्तुं समर्थः अस्ति इति ज्ञात्वा आश्चस्तः जातः। शकटे पक्वान्नानि स्थापयित्वा भीमः बकासुरस्य समीपं गतवान्। बकासुरः प्रतीक्षां कुर्वन् एव आसीत्। बकासुरस्य समीपं प्राप्य भीमः स्वयं पक्वान्नानि खादितुम् आरब्धवान्। बकासुरः पश्यति; स्थूलकायः मानवः तस्य कृते आनीतम् अन्नं स्वयं खादति ! इति दृष्ट्वा क्रोधेन भीमस्य उपरि आक्रमणं कृतवान्। भीमेन अपि मुष्टिका-प्रहारेण सः बकासुरः दूरं पातितः। भीमः खादन् वदति - ‘प्रथमं मम उदरं पूरयामि पश्चात् तव चिकित्सां करिष्यामि।’ भोजनं समाप्य मुष्टिकाप्रहारं कुर्वता भीमेन बकासुरस्य वधः कृतः। तस्य शरीरम् उत्थाप्य नगरद्वारम् आनीय द्वारस्य उपरि स्थापितम्। सर्वे शान्त्या तस्यां नगर्यां निवासं कृतवन्तः ॥

३३ त्यागमयम् आध्यात्मिकं जीवनम् ॥

संस्कृतस्य महान् कविः माघः स्वगृहे एव काव्यसर्जनं क्रियमाणः आसीत्। एकदा स्वकाव्यकृतीनाम् अन्तिमस्वरूपं कुर्वन् आसीत् तदानीम् एकः निर्धनः

ब्राह्मणः गृहम् आगच्छत् । सः स्वकन्यायाः विवाहार्थम् आर्थिकं सहायम् इच्छति स्म । कविवरस्य स्वस्य एव आर्थिकी दशा सम्यक् नासीत् । सः अपि कष्टमयस्थितौ आसीत् । कविवरः चिन्तितः अभवत् । कथं ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्याम् ?

इतस्ततः पश्यतः तस्य दृष्टिः भार्यायाः हस्तयोः धृतेषु स्वर्णमय कङ्कणेषु पतिता । पतिदेवः भार्या ब्राह्मणस्य अतिथेः सम्पूर्णां परिस्थितिं ज्ञापयित्वा एकं वलयं दातुम् उक्तवान् । किन्तु सा द्वाभ्यां हस्ताभ्यां द्वे अपि वलये निष्कास्य पत्यै निवेद्य उक्तवती - 'स्वामिन् ! निर्धनस्य ब्राह्मणस्य कार्यम् एकेन एव वलयेन न सम्पद्यते । अतः वलयद्वयं यच्छतु ।' वलयद्वयं गृहीत्वा ब्राह्मणः कृतज्ञतां प्रकटयन् अगच्छत् ।

कौटुम्भिकं आसीत् तयोः दम्पत्योः औत्सर्गिकम् आध्यात्मिकं च जीवनम् ॥

३४ भगवतः पुत्रः ॥

काचित् प्रतिवेशिनी विनोबा-मातुः समीपे स्वबालकं संस्थाप्य तीर्थयात्रां कर्तुं गतवती । विनोबा तथा प्रतिवेशिन्याः पुत्रश्च स्नेहेन सद्भावेन च एकस्मिन् गृहे आस्ताम् । विनोबा स्वमातुः व्यवहारे किञ्चिद् अन्तरम् अपश्यत् । माता प्रतिवेशिन्याः पुत्रस्य कृते घृताक्ताः रोटिकाः, स्वस्य कृते च शुष्करोटिकाः यच्छति स्म । सः भेदभावस्य कारणं ज्ञातुम् उत्सुकतया मातरम् अपृच्छत् । माता स्नेहेन उक्तवती - 'त्वं तु मम पुत्रः । द्वितीयः तु भगवतः पुत्रः अस्ति । अतिथिः भगवान् भवति । भगवति स्वबालके च किञ्चिद् अन्तरं तु भवितव्यं न वा ?' मातुः विशालं हृदयं ज्ञात्वा विनोबा गद्गदः अभवत् । पश्चात् कदापि तेन प्रश्नः न कृतः । अग्रे मातुः एतादृशेन व्यवहारेण विनोबा-जीवने अतिशयः प्रभावः अभवत् ॥

३५ कृतज्ञता ॥

भारतेन्दुः हस्तिचन्द्रः उदारतायां सुप्रसिद्धः आसीत् । धनाढ्यः अपि उदारतायाः कारणात् दद्विः अपि अभवत् । तस्य जीवने कदाचित् अन्यासु तिथिषु अपि एकादशीवत् उपवासः कर्तव्यः भवति स्म । एतादृशी परिस्थितिः आगता यत् पत्रस्य उत्तरं दातुम् अपि धनं तस्य समीपे न अवशिष्टम् ।

अतः तस्य समीपं यानि पत्राणि आगच्छन्ति तेषाम् उत्तरं लिखित्वा उपपत्रिकायां निधाय मञ्जूपायाः उपरि स्थापयति स्म । पत्राणां राशिः अभवत् । केनचित् मित्रेण ज्ञातम् । धनाभावस्य कारणतः पत्राणि अप्रेषितानि सन्ति इति । अतः तेन पञ्चरूप्यकैः टिक्कृतं क्रीत्वा पत्राणि प्रेषितानि । शनैः शनैः परिस्थितिः समीचीना जाता । यदा यदा मित्रेण सह मेलनं भवति, पञ्चरूप्यकाणि तस्य कोपे स्थापयति स्म । बहूनि दिनानि एषः क्रमः प्राचलत् । एकदा तस्य मित्रम् अवदत् - 'इतः परं भवता सह मेलनम् अशक्यम् ।' इति श्रुत्वा भारतेन्दोः नयनयोः अश्रूणि भरितानि । सः अवदत् - 'भवता एतादृशे समये सहायता कृता आसीत् यद् आजीवनं प्रतिदिनं पञ्च पञ्च रूप्यकाणि ददात्' अपि ऋणात् मुक्तः भवितुं न शक्नोमि ।'

एतादृशः आसीत् भारतेन्दोः हस्तिचन्द्रस्य कृतज्ञभावः ॥

३६ भगिनि ! वयं भारतीयाः ।

लण्डनदेशस्य एकस्य न्यायाधीशस्य कटगृहे क्रान्तिकारी उद्यमसिंहः उपस्थितः आसीत् । ओ.एन.डायर-नाम्नः गुलिकाप्रहारेण वधं कृत्वा जलियावालाबाग-हत्याकाण्डस्य प्रतिशोधं कृतवान् आसीत् । एका आङ्ग्ल-महिला आगत्य प्रश्नं कर्तुम् अनुमतिं प्रार्थितवती । न्यायाधीशस्य अनुमतिं प्राप्य महिला तं (उद्यमसिंहं) प्रश्नं कृतवती - 'तव भुशुण्डिका (रिवोल्वर) मध्ये गुलिकात्रयम् आसीत् । तत्रावसरे अहमपि आसम् । तर्हि ममोपरि गुलिकाप्रहारं कथं न कृतवान् ? मां हत्वा सरलतया तव रक्षणं शक्यम् अभविष्यत् ।'

वीरः उद्यमसिंहः ताम् आङ्ग्लयुवतिं परिचितवान् । तस्याः युवत्याः कारणतः एव वीरसिंहः निगृहीतः आसीत् । तां दृष्ट्वा उद्यमसिंहः विनम्रभावेन उक्तवान् - 'भगिनि ! वयं भारतीयाः स्मः । नारीणां वधकरणम् अस्माकं संस्कृतेः विरुद्धम् अस्ति । इति हेतोः श्रद्धायाः कारणतः एव मया भवत्याः उपरि गुलिकाप्रहारः न कृतः ।' वीरस्य उद्यमसिंहस्य वक्तव्यं श्रुत्वा न्यायालये उपस्थितः जनसम्मर्दः सहसा शान्तः अभवत् । न्यायाधीशः अपि उद्यमसिंहं पश्यन् सन् अतिष्ठत् ॥

३७ स्वधर्मस्य अभिमानः ॥

अमेरिकायाः “कनेक्टिकट” राज्ये एकः पटेलपरिवारः निवसति । सङ्घपरिवारेण संस्कारितः एषः परिवारः विश्वहिन्दुपरिषदः हिन्दुस्वयंसेवकसङ्घस्य च कार्येण स्वाभाविकतया सम्बद्धः आसीत् । एतस्य परिवारस्य द्वौ बालकौ हरीश-सतीशौ शालायां पठितुं गच्छन्तौ आस्ताम् । हरीशः स्वस्य अभ्यासपुस्तिकायाः मुखपृष्ठे स्वस्तिकस्य आकृतिम् आलेख्य स्वकक्षायाम् उपविष्टः आकृतिं वर्णेन शोभितां कुर्वन् आसीत् । तस्य शिक्षिका संयोगवशात् ज्यू (यहूदीया) आसीत् । यहूदीयाः स्वस्तिकं हिट्लरस्य ‘नाजीयानां’ चिह्नं मत्वा घृणाभावेन पश्यन्ति । सा हरीशस्य अभ्यासपुस्तिकां गृहीत्वा उक्तवती - ‘तव पुस्तिकायाम् एतद् निन्दीयं चिह्नं कुतः आगतम् ? एतद् अस्मभ्यं कथमपि न रोचते । क्षिप एतत् ।’ हरीशः आत्मविश्वासपूर्वकम् उत्तरं दत्तवान् - ‘भगिनि ! एतद् हेयं निन्दीयं न, एतत् अस्माकं शान्तिकारकं प्रगतिशीलं धर्मचिह्नम् अस्ति । अहं कथम् एतत् क्षेप्तुं शक्नुयाम् ! एषः अस्माकं कृते श्रद्धायाः विषयः अस्ति ।’ शिक्षिका अवदत् - ‘एतद् भवितुं न शक्नोति । एतेन सह त्वमपि वर्गे स्थातुं न शक्नोषि । त्वं वर्गाद् बहिर्निर्गच्छ ।’ अन्ये अपि हिन्दुविद्यार्थिनः ताम् अनुरोधं कृतवन्तः तथापि शिक्षिकया निर्णयः न परिवर्तितः । हरीशः उक्तवान्- ‘अस्तु, मम निष्कासनस्य सूचनां पित्रे ददामि ।’ दूरभाषया सूचना प्रेषिता । तस्य पित्रा दूरभाषाद्वारा प्रधानाचार्यः शिक्षिकायाः व्यवहारविषये सूचितः । अन्ते शिक्षिकया क्षमायाचना कृता । स्वधर्मे स्वधर्मस्य चिह्नविषये स्वाभिमानः अवश्यं भवेत् ॥

३८ अङ्ग्रेजजनानाम् अत्याचारस्य उपरि प्रहारः ॥

१९ शताब्द्याः घटना अस्ति । वङ्गदेशस्य (बंगाल) प्रतिग्रामं प्रतिजनपदं प्रतिनगरं प्रत्येकजनस्य मुखे नीलसाहेबद्वारा कृतस्य अत्याचारस्य वार्ता प्रसरन्ती आसीत् । बंगालस्य (नीलगवर्नर) शास्यकस्य विरुद्धं सर्वतः आक्रोशः जायमानः आसीत् ।

कलकत्तानगरस्य केचन युवकाः अत्याचारस्य भीषणतायाः विषये जनजागरणं कर्तुम् एकस्य नाटकस्य मञ्चनं कर्तुं निश्चयं कृतवन्तः । अनेके शिक्षणविदः सम्माननीयाः अतिथयः नाटकं द्रष्टुम् आगतवन्तः । प्रकाण्डः पण्डितः श्रीईश्वरचन्द्रविद्यासागरः अपि रङ्गशालायाम् उपस्थितः आसीत् । नाटकं प्रारब्धम् ।

विभिन्नानां दृश्यानां माध्यमेन नीलमहोदयस्य आत्याचारस्य प्रस्तुतीकरणम् अभवत् । सर्वेऽपि नाटकदर्शने तल्लीनाः आसन् । नाटकस्य प्रस्तुतीकरणं स्वाभाविकमेव आसीत् । सर्वेऽपि विस्मृतवन्तः वयं नाटकं पश्यन्तः स्मः । सर्वाणि दृश्यानि वास्तविकानि एव आसन् । दर्शकाणां नयनेभ्यः अश्रूणि पतन्ति स्म ।

आक्रोशः उत्थितः ... हाय ! हतः ... नृशंसः ! निर्दय ! दर्शकाणां क्रोधाविष्टः आक्रोशः अश्रूयत किञ्चित् दयां कुरु । एतस्य जीवितं हत्वा एव त्यक्ष्यामः । एनं हत्वा एव श्वसिमः । एषः ध्वनिः पञ्चशालायां गुञ्जायमानः एव आसीत् । ईश्वरचन्द्रः अपि अभिभूतः जातः । क्रोधेन रक्तनयनः सन् पादत्राणं निष्कास्य नीलमहोदयस्य अभिनयं कर्तुः (पात्रं भजतः) युवकस्य उपरि प्रहारं कृतवान् । नाटकं पूर्णं जातम् । नवयुवकानां प्रयासः सफलः जातः । सभायाः विसर्जनेन सह पादत्राणेन ताडितः युवकः आगत्य विद्यासागरस्य चरणस्पर्शं कुर्वन् नम्रभावेन अवदत् - 'भवतः पादत्राणात् उत्तमः उपहारः अन्यः कतमः भवेत् ? भवादृशः धैर्यवान् अपि नीलमहोदयस्य अत्याचारस्य अभिनयं दृष्ट्वा क्षुब्धः (विचलितः) अभवत् तर्हि अस्माकम् उद्देश्यं पूर्णम् अभवत् ।'

पादत्राणेन नीलमहोदयस्य उपरि एव प्रहारः न वस्तुतः देशस्य परतन्त्रतायाः उपरि प्रहारः कृतः आसीत् ॥

३९ कर्तव्यपालनम् ॥

लायलपुरे (इदानींतने पाकिस्थाने) शिल्पशालायाः कोटनमीलद्वारम् आगत्य एकः कृशकायः प्रौढः जनः आगत्य उपस्थितः । अन्तर्भागे कर्मकरः सम्मार्जनं कुर्वन् आसीत् । सः अचिन्तयत् - कदाचित् एषः अन्तः न प्रविशेत् । न जाने कः भवेत् ! सः उच्चैः अवदत् - 'अयि भोः ! क्व प्रविशसि ! न पश्यसि, अत्र सम्मार्जनं भवति ?' सः प्रौढजनः ततः प्रत्यगच्छत् । शिल्पशालायाः स्वामिद्वारा निरीक्षणम् आसीत् । पश्चात् तत्र कोलाहलः जातः ... 'लालाजी आगतः ... लालाजी आगतः' इति । श्रेष्ठी श्वेतं कञ्चुकं पादयामं च धृतवान् आसीत् । सः कर्मकरः अपि उत्सुकतया बहिरागतः । श्रेष्ठिनं दृष्ट्वैव तस्य पादतलतः भूस्खलनं जातम् । सः एव सज्जनः यः किञ्चित्क्षणात् पूर्वं द्वारतः कर्मकारेण प्रेषितः आसीत् । कर्मकरः भीत्या कम्पमानः अचिन्तयत् - 'इदानीं मम सेवा समाप्तिं गता' इति । श्रेष्ठी मन्दस्मितेन कर्मकरम् अपश्यत् । कर्मकरः क्षमायाचनां कर्तुं श्रेष्ठिनः पादयोः पतितः ।

श्रेष्ठी तस्य मनःस्थितिं ज्ञात्वा आलिङ्गनं कुर्वन् उक्तवान् - 'अहम् अतीव प्रसन्नः अस्मि, यतो हि त्वया स्वकर्तव्यस्य पालनं कृतम् ।'

कश्चित् अन्यः स्वामी अधिकारी वा भवेत् चेत् कर्मकारस्य निष्कासनं निश्चितम् स्यात् परन्तु अयं श्रेष्ठी तु कर्तव्यपालनं कुर्वतः कर्मकारस्य सम्मानं कृतवान् तस्याः शिल्पशालायाः स्वामी आसीत् भारतस्य औद्योगिकक्षेत्रे प्राप्तख्यातिः मानवतायाः प्रतीकस्वरूपः लालाजी श्रीरामः । सः मैट्रिकपरीक्षाम् उत्तीर्य २५ रूप्यकाणां मासिकपारिश्रमिकेण सह स्वजीवनं प्रारब्धवान् । अशीतितमे वयसि प्राप्ते ५८ कोटिपरिमितस्य औद्योगिकसमूहस्य कुशलः सञ्चालकः तथा च स्वामी अभवत् ।

साहसेन सातत्येन निष्ठया च भविष्यस्य निर्मातृषु लालाजी श्रीरामः एकः मानवरूपेण जीवितः सन्, सः कर्तव्यपालनकर्तारं जनं हृदि अस्थापयत् ॥

४० संविभज्य भोजनम् ॥

राजा अश्वघोषः वैराग्यं गृहीत्वा ईश्वरस्य दर्शनं कर्तुं देशदेशान्तरेषु भ्रममाणः अभवत् । न तीर्थयात्रातः शान्तिः लब्धा न च देवदर्शनतः । कथाप्रवचनानि शृण्वन् आसीत् तथापि सन्तोषं न प्राप्तवान् । साधनायां चित्तं न संलग्नम् । भ्रममाणः सः एकस्य कृषकस्य खलक्षेत्रं प्राप्तवान् । कृषकः प्रसन्नः सन्तुष्टश्च दृश्यते स्म । सः आनन्देन गीतं गायन् आसीत् । शान्तः सौम्यश्च आसीत् । अश्वघोषः तत्रैव उपाविशत् । कृषकं सन्तोषं प्राप्तुं याचनाम् अकरोत् । कृषकः राज्ञः अन्तर्द्वन्द्वस्य कारणं ज्ञातवान् । राजानम् एकस्य वृक्षस्य अधोभागे उपावेशयत् । स्वस्य कृते ओदनं पाचितम् । अर्धम् अर्धं कृत्वा द्वाभ्यां भक्षितम् । उदरं भरितम् आसीत् । द्वौ अपि गाढनिद्रायां सुप्तौ । सहैव जागृतौ । कृषकः राजानं पृष्ठवान् - 'श्रीमन् ! भवता अत्र कथम् अनुभूयते ?' अश्वघोषः उक्तवान् - 'अद्य यादृशम् ओदनं भुक्तवान् तस्य आस्वादस्य वर्णनं कर्तुं न शक्यते । जीवने एतादृशं स्वादिष्टम् ओदनं कदापि न भुक्तवान् ।' कृषकः उक्तवान् 'यदन्नं परिश्रमेण अर्जितं स्यात् तदपि मिलित्वा सर्वेभ्यः विभज्य प्रदाय च भक्ष्यते चेत् तथैव शान्तिः प्राप्यते यां शान्तिं ज्ञानिनः वैराग्यवन्तः इच्छन्ति' राज्ञः अन्तश्चक्षुषी समुद्घाटिते । तद्दिनाद् आरभ्य सा एव रीतिः नीतिः च स्वीकृता, या कृषिवलेन स्वीकृता आसीत् ॥

४१ गुरोः अदम्यसाहसिकता ॥

परमपूज्यश्रीगुरुजीद्वारा सम्पूर्ण देशे सङ्घकार्यस्य विस्तारः अभवत् । रेलयानस्य प्रकोष्ठः एव गुरोः गृहम् आसीत् । एकदा गुरुजीः समाजवादि(कम्युनिस्ट)बहुलं राज्यं केरलं प्राप्तवान् । तत्र सङ्घकार्यस्य प्रबलः विरोधः आसीत् । यथैव बहिर्मन्त्रे गुरुजीः स्वयंसेवकान् सन्तोषयितुम् उत्थितवान् । पृष्ठतः काचित् कुचेष्टा कैरपि आचरिता इति ज्ञात्वा रक्षायां नियुक्ताः स्वयंसेवकाः सावधानाः अभवन् । स्वस्थाने एव उत्थितवन्तः । गुरुजी सर्वान् उपवेष्टुं निर्दिष्टवान् । भाषणं प्रारब्धम् । किञ्चित्क्षणानन्तरं तीक्ष्णः पाषाणखण्डः गुरोः शिरसि आपतितः । रक्तस्रवः अभवत् । आघातस्य चिन्ताम् अकृत्वा गुरुजीः भाषणं कुर्वन् आसीत् । भाषणे तथैव ओजः तथैव शब्दच्छट्य आसीत् । गुरुजीः उक्तवान् - “मया मम जीवनं राष्ट्राय समर्पितम् अस्ति । यदि मम रुधिरात् मम देशवासिनां सन्तोषः भवति चेत् तदर्थम् अहं तत्परः अस्मि ।” इत्युक्त्वा स्वहस्तौ प्रसारितौ । सभास्थलं शान्तम् अभवत् । तत्र उपस्थिताः सर्वेऽपि जनाः स्वस्य समीपे एव बुद्धस्य ईशोः तथा गान्धिनः दर्शनं कुर्वन्तः आसन् । किञ्चित् - समयानन्तरं पाषाणानां प्रक्षेपेषु अनेके जनाः सङ्घस्य स्वयंसेवकाः अभवन् । तेषु केचन सङ्घप्रचारकाः अपि आसन् ।

एषः अदम्यसाहस्य तथा ध्येयसमर्पणभावस्य सुपरिणामः अस्ति ॥

४२ हिन्दुरक्षकः शिवाजी ॥

‘अफजलखानेन तुलजापुरे आराध्यदेव्याः भवान्याः मूर्तेः खण्डनं कृतम्’ इति । छत्रपतिः शिवाजीः अपमानजनकं समाचारं श्रुत्वा अशान्तः अभवत् । अफजलखानेन मणिकेश्वरः पण्ढरपुर-महादेवपर्वतश्च विजितः । प्रतिदिनं दयनीया स्थितिः जायमाना आसीत् । सेनापतिश्च भीतः आसीत् । सैनिकेषु नैराश्रयम् आगतम् । शिवाजीः अपि मानसिकचिन्तायां मग्नः अभवत् । शिवाजीः एकस्यां रात्रौ तन्द्रायाम् आसीत् । स्वप्नमध्ये आराध्यदेवी भवानी दर्शनं दत्त्वा आशीर्वादं प्रदाय उक्तवती - ‘वत्स ! मा भैषीः, उत्तिष्ठ, युद्धं कुरु । तवैव विजयः भविष्यति । अहं त्वया सह अस्मि’ इति । शिवराजस्य उदासीने मुखमण्डले चेतना समागता । प्रातः स्वप्नवार्तां श्रुत्वा सहचारिणामपि स्फूर्तिः समागता । मातुः भवान्याः आशीर्वादेन महाराष्ट्रिय- (मराठी) सैनिकाः आश्वस्ताः अभवन् ।

अफजलखानस्य उपरि आक्रमणं कर्तुं योजनां कृतवन्तः । शिवराजः बुद्ध्या नीत्या च कार्यं कृतवान् । दूतरूपेण कृष्णजीभास्करेण सह गोपीनाथम् अफजलखानस्य समीपं प्रेषितवान् । द्वयोः मेलनं निश्चितम् । द्वाभ्यां पक्षाभ्यां विश्वासघातं न कर्तुं शपथः गृहीतः । केवलं बाह्यप्रदर्शनमेव आसीत् । भवान्याः मातुः पूजायाः पश्चात् शिवराजः स्वयोजनायाम् अग्रेसरः अभवत् । मेलनस्थानात् किञ्चित् दूरे उपविश्य अफजलखानेन सह मेलितुं कश्चित् नियमः सूचितः । 'अङ्गरक्षकाः मेलनस्थानात् दूरे भवन्तु ।' मेलनाय आतुरः अफजलखानः सूचनां स्वीकृतवान् । शिवराजः अफजलखानस्य निवासस्थानं प्रविष्टः । आगतं शिवराजं दृष्ट्वा अफजलखानेन स्वसिंहासनं त्यक्त्वा किञ्चिद् अग्रे आगत्य शिवराजेन सह आलिङ्गनाय हस्तौ प्रसारितौ । कण्ठम् आश्लिष्य एव एकेन हस्तेन कण्ठग्रहणं द्वितीयेन हस्तेन क्षुरिकया प्रहारः कृतः । शिवराजस्य कवचेन रक्षणं कृतम् । शिवराजः परिस्थितेः भयङ्करतां ज्ञात्वा स्वस्य अङ्गुलीषु स्थापितैः व्याघ्रनखैः अफजलखानस्य उदरविदारणं कृतवान् । क्षणमात्रेण वार्तायाः अन्तः अभवत् । परितः कोलाहलः समुत्पन्नः । शिवराजस्य उपरि प्रहारः अभवत् इति । शिवराजस्य सैनिकाः हर ! हर ! महादेव ! इति गगनभेदिना घोषेण सह मध्ये समागताः ।

शिवराजः अङ्गरक्षकेण सह पर्वतमार्गेण प्रतापगढमध्ये सुरक्षिततया प्राप्तः । अस्मिन् युद्धे हिन्दुरक्षकः वीरः साहसस्य शक्त्याः च प्रतिरूपकः शिवराजः विजयेन सह अफजलखानस्य सर्वाणि युद्धवस्तूनि बहूनि धनानि च प्राप्तवान् ।

एतादृशः आसीत् शिवराजः ॥

४३ स्वेदजलेन प्रफुल्लानि पुष्पाणि ॥

तदानीं तनस्य प्रसङ्गः अयम् ; यदा श्रीरामः शबर्याः आश्रमम् अगच्छत् । श्रीरामः यस्मिन् वने निवसति स्म तत्र चतुर्दिक्षु पुष्पाणि सुविकसितानि आसन् । तानि पुष्पाणि म्लानानि शुष्काणि अपि नैव भवन्ति स्म । तेभ्यः सदा सुगन्धः प्रसरति स्म ।

श्रीरामः शबरीम् पृष्ट्वान् - 'एतानि पुष्पाणि केन उत्पन्नि ?' शबरी उक्तवती - 'महाराज ! अत्रापि इतिहासः अस्ति ।' श्रीरामः - वदति 'कीदृशः इतिहासः ?' शबरी - वदति; एकदा आश्रमे काष्ठानाम् अभावात् मातङ्गः ऋषिः चिन्तायुक्तः जातः । वृद्धः मातङ्गः सहसा उत्थाय स्कन्धे परशुं संस्थाप्य बहिः आगच्छत् ।

आचार्यं गच्छन्तं दृष्ट्वा शिष्याः अपि निरगच्छन् । सर्वेऽपि दूरं वनं गत्वा काष्ठानि एकीकृत्य भारं विधाय शिरसि संस्थाप्य आश्रमं प्रत्यागतवन्तः ।

ग्रीष्म ऋतुः आसीत् । घर्मदिवसाः आसन् । सूर्यस्य तापः तीव्रः आसीत् । सर्वे स्वेदजलेन स्विन्नाः अभवन् । अङ्गप्रत्यङ्गेभ्यः स्वेदबिन्दवः पतन्ति स्म । गुरुः शिष्याश्च श्रान्ता क्लान्ताः सन्तः शीघ्रं सुप्ताः । प्रातः यदा उत्थिताः, मन्दं मन्दम् उषाकालीनः वायुः प्रवहते स्म । चित्तं प्रसादयन् सुगन्धः प्रसारितः । सर्वे आश्चर्येण परस्परं प्रश्नम् अकुर्वन् - 'एषः सुगन्धः कुतः प्रसरति ?' माताङ्गः ऋषिः उक्तवान् - 'गतदिवसे काष्ठानाम् आनयनकाले यत्र यत्र अस्माकं शरीरात् स्वेदबिन्दवः पतिताः तत्र तत्र सुन्दराणि तादृशानि पुष्पाणि विकसितानि सन्ति यानि कदापि शुष्काणि मूलानानि च न भवन्ति ।' निःस्वार्थस्य परिश्रमस्य च फलं मिष्टं सुगन्धयुक्तं च भवति । एषः एव कर्मयोगः । एषा एव सकर्मका भक्तिः अस्ति । यस्याः व्याख्यां भगवान् श्रीकृष्णः गीतायां कृतवान् ॥

४४ पृथिवीं स्वर्गं कृतवान् ॥

महर्षेः मुद्गलस्य अन्तसमयः समागतः । स्वर्गात् विमानेन सह देवदूताः आगताः । प्रस्थानात् पूर्वं महर्षिः स्वर्गस्य परिस्थितिविषये पृच्छाम् अकरोत् । ज्ञातवान् तत्र भोगविलासानां विविधाः सामग्रयः उपलब्धाः सन्ति । सर्वविधाः आनन्दाः सन्ति । तत्र कस्यापि किमपि कष्टं नास्ति । तत्र न वेदना न च आक्रोशः । ऋषिः अपृच्छत् - 'तत्र कोऽपि अभावग्रस्तः प्राणी अस्ति न वा ? कोऽपि जनः सेवार्हः अस्ति किम् ?' देवदूताः अवदन् - 'न हि महाराज ! तत्र तु सर्वं वस्तु विपुलतायाम् अस्ति । कोऽपि दीनः हीनः च न । सर्वे सानन्दं निवसन्ति । एतस्यां स्थितौ कः सेवां स्वीकुर्यात् ?'

महर्षिः दुःखालयां पृथ्वीं विहाय स्वर्गं गन्तुम् अनिच्छं दर्शितवान् । धरातले एव पुनः जन्म भवेत्, इति प्रार्थनां कृतवान् । महर्षेः इच्छा आसीत् - अत्रैव दीनानां दुःखिनाम् अभावग्रस्तानां जनानां सेवां कृत्वा सर्वान् सुखसम्पन्नान् विधाय पृथ्वीमेव स्वर्गं कुर्याम् । तस्य इच्छानुसारम् देवदूताः अत्रैव स्थातुम् अनुमतिं दत्तवन्तः । महर्षिः एतां पृथिवीं स्वर्गं कृतवान् ॥

४५ धीरः गम्भीरः स्वामी दयानन्दः ॥

महर्षिः दयानन्दः समाजपरिवर्तनाय महत्त्वपूर्णं कार्यं कृतवान् । केचन विरोधिनः तस्मै ईर्ष्याम् अपि कुर्वन्ति स्म । एकदा विरोधिनः अश्लीलं विरोधप्रदर्शनं कृतवन्तः । तैः एकस्य गर्दभस्य कण्ठे पट्टिका स्थापिता । तत्र लिखितम् आसीत् “स्वामी दयानन्दः” । जनाः तस्य गर्दभस्य अपमानं तिरस्कारं च कुर्वन्ति स्म । एवं समाचारं कश्चन स्वामिदयानन्दस्य समीपं प्रापितवान् । स्वामी दयानन्दः स्वस्थः सन् गम्भीरमुद्रायां स्थितः उक्तवान् - ‘भ्रातः ! अनुकृतस्य (नकली) एतादृशी दशा भवति । अनुकृतस्य दयानन्दस्य उपहासः भवत्येव । महापुरुषाः प्रसिद्धिः (स्तुतिः) वा निन्दा वा स्यात् तदा उद्विग्नाः न भवन्ति । स्वसमतुलनं न त्यजन्ति । धीराः गम्भीरा शान्ताः च तिष्ठन्ति ।’ एतादृशः आसीत् स्वामी दयानन्दः ॥

४६ सदाचारेण सद्गतिः ॥

कबीरस्य अन्तिमः समयः आगतः । कबीरः स्वशिष्यान् अकथयत् - मम अन्तिमा इच्छा अस्ति मगहर-मध्ये एव मम अन्तिमः प्रश्वासः भवेत् । अतः शीघ्रं मां तत्र नयत । सर्वे आश्चर्यम् अनुभूतवन्तः । मरणसमये सर्वे काशीम् आगच्छन्ति किन्तु कबीरः मरणसमये एव काशीतः बहिर्मगहरं गन्तुम् इच्छति । कबीरः उक्तवान् - काश्यां मरणं प्राप्य अपि स्वर्गमपि गच्छेयं तर्हि काश्याः महत्त्वं कथ्यते । मम सत्कर्मणस्तु किमपि प्रयोजनं न दृश्यते । जनानां मनसि स्थिताम् एतां भ्रान्तिं दूरीकर्तुं मया मगहरे एव स्वशरीरं त्यक्तव्यम् अस्ति । जनानां मनसि आगच्छेत्, कबीरः यत्र प्राणान् त्यक्तवान् यत्र मृतः अधोगतिं प्राप्नोति जनः । किन्तु कबीरस्य कर्माणि पवित्राणि आसन् । परमपिता परमेश्वरः तत्रापि तस्मै सद्गतिं दत्तवान् इति ।

अखिलं जगत् भ्रान्तिमयं विद्यते । दुर्गतिः वा सद्गतिः स्थानविशेषतया न किन्तु कर्मणः भेदेन भवति ॥

४७ विकृतिः संस्कृतिर्वा स्वान्तःकरणे एव ॥

एकः मनोवैज्ञानिकः प्रसिद्धः चित्रकारः अपि आसीत् । सः अतिकूरस्य अपराधिनः चित्रं निर्मातुम् इष्टवान् । यस्य दर्शनमात्रेण जनानां रोमाणि कण्टकितानि भवेयुः । तदर्थं सः कारागृहं गतवान् । जघन्यानां हत्यानां कर्तृषु एकं चितवान् । चित्रं निर्मातुं यदा आरब्धवान् ... सा आकृतिः परिचिता इव अदृश्यत । चित्रकारः तम् अपराधिनम् अपृच्छत् - 'कथं त्वाम् अहं पूर्वं दृष्टवान् अस्मि वा ?' अपराधिनः नयनाभ्याम् अश्रूणि अपतन् । चित्रकारः पृष्टवान् - 'कथं रोदिषि ? किं मम प्रश्नेन आघातः अनुभूतः वा ?' सः उक्तवान् - 'विंशतिवर्षेभ्यः पूर्वं भवता मम एव चित्रं निर्मितम् । तदा अहं सरलतमः शान्तः बालकः आसम् । तदा मम मुखाकृतौ मानवतायाः माधुर्यम् आसीत् । विंशतिवर्षाणाम् अन्तराले ममैव मुखाकृतौ कुकृतिद्वारा विकृतिः आगता । मुखं तु तदेव, इदानीम् अस्मिन् मुखे कुरूपता निष्ठुरता च उद्भूता । भवान् एव वदतु अहं रोदनं न कुर्याम् तर्हि किं कुर्याम् ?'

द्वे अपि चित्रे मनुष्यस्य अन्तःकरणे स्तः । मनुष्यस्य भावानुसारं कर्तव्यम् अस्ति । सः विकृतिं संस्कृतिं वा उद्भावयेत् ॥

४८ आत्म-संयमः ॥

किशोरः नेपोलियनः यदा विद्यालये पठति स्म । भाटकगृहे निवासं करोति स्म । तस्मिन् गृहे एका चपला बालिका अपि आसीत् । नेपोलियनस्य चित्ते तां दृष्ट्वा अपि किञ्चिदपि आकर्षणं न आसीत् । सः पठने एव दत्तचित्तः अभवत् ।

अग्रे युवावस्थायां सफलतायाः सोपानानि आरुह्य स्वदेशस्य मुख्यसेनापतिः अभवत् । पदग्रहणानन्तरं बाल्यकालस्य मित्रैः सह मेलनं कर्तुम् अचिन्तयत् । मेलनसन्दर्भे तत्रापि गतवान् यत्र भाटकेन निवासं कृतवान् आसीत् । तत्र तस्याः चपलायाः बालिकायाः स्मरणम् अभवत् । बालिका तु तं विस्मृतवती आसीत् । नेपोलियनः तां महिलाम् अपृच्छत् - 'अत्र बहुवर्षेभ्यः पूर्वम् एकः किशोरः पठितुं निवसति स्म तस्य नाम स्थानसङ्केतं किं जानासि ?' महिला उक्तवती - 'किञ्चित् स्मरणं भवति .. सः सदा पुस्तकेषु एव दृष्टिं करोति स्म । तस्य रुक्षस्वभावः आसीत्।' नेपोलियनः स्वपरिचयं यच्छन् उक्तवान् - 'रुक्षस्वभावः किशोरः

अहमेव अस्मि । यदि चपलायाः चक्रे पतितः अभविष्यं तर्हि अद्य देशस्य प्रधानः सेनापतिः न अभविष्यम् ।' एतत् आत्मसंयमस्य कियत् सुन्दरम् उदाहरणम् अस्ति !!

४९ सर्वं त्यज, कार्यं भजस्व ॥

एकदा एकः संवाददाता प्रसिद्धवैज्ञानिकं टोमस-अल्वा-एडिसनम् अपृच्छत् - "कथं महोदय, भवतः सर्वे आविष्काराः आकस्मिक-घटनाः सन्ति अथवा कस्याश्चित् उन्नतप्रेरणायाः परिणामाः सन्ति ? यत्र यदा भवान् शय्यायां भवति, तदा किम् अस्मिन् विषये एव चिन्तनं कुर्वन् भवति ?" "नैव नैव भ्रातः ! ग्रामोफोनयन्त्रं (दूरभाष-नभोवार्णि) विहाय अन्यत् किमपि संशोधनं मया अकस्मात् न कृतम् । मम सर्वे अपि आविष्काराः मम निरन्तरप्रयत्नस्य परिणामरूपाः सन्ति । सर्वप्रथमम् अहम् एवं लक्षयामि यत् किं वस्तु अधिकं लाभदायकम् अस्ति इति । ततः प्राणविषयक-मोहं त्यक्त्वा तस्य (वस्तुनः) संशोधनकार्ये निमग्नः भवामि । यस्य कार्यस्य अहम् आरम्भं करोमि तत् सदा मम मस्तिष्के भवति तथा च यदा पर्यन्तं तत् सम्पन्नं न भवति अहं शान्तिं न प्राप्नोमि ।"

निश्चितम् एव ये जनाः सम्पूर्णां शक्तिम् एकस्मिन् कर्मणि लग्नां कुर्युः ते विजयम् अवश्यं प्राप्नुवन्ति । यदि ते जनाः विद्यावन्तः विवेकिनः च भवेयुः तर्हि तैः सफलता अप्राप्ता न भवति ।

५० गान्धिनः निर्भयता ॥

सत्याग्रहस्य आन्दोलनं वेगेन प्रचलत् आसीत् । अङ्ग्रेजसर्वकारः गान्धिनः आन्दोलनेन आतङ्कितः अभवत् । एकेन अङ्ग्रेजाधिकारिणा क्रोधावेशेन उक्तम् - यदि गान्धी मिलति तर्हि गुलीप्रहारं करोमि । गान्धिनः समीपे वार्ता गता । द्वितीयस्मिन् दिवसे प्रातः गान्धीजीः एकाकी अङ्ग्रेजस्य गृहं प्राप्तवान् । तस्मिन् समये अङ्ग्रेजः सुप्तः आसीत् । यदा उत्थितः तदा मेलनम् अभवत् ।

'अहं गान्धी अस्मि । भवान् मां मारयितुं (हन्तुम्) प्रतिज्ञां कृतवान् । अहं भवतः समीपम् एतदर्थम् आगतः भवान् स्वकार्यं सरलतया कुर्यात्' इति । गान्धिनः एतद् वाक्यं श्रुत्वा सः अङ्ग्रेजः लज्जितः अभवत् । तस्य हृदयपरिवर्तनं जातम् ।

मारणस्य वार्ता तु दूरे .. सः गाँधिनः परमभक्तः अभवत् ।
एतादृशः निर्भोकः आसीत् गाँधीजीः ॥

५१ मानवानाम् ऐक्ये एव देशः अखण्डितः भवेत् ॥

एकदा विनोबाजी-समीपे महाविद्यालयछात्राः समागताः । विनोबाजी एकस्य कर्गजस्य खण्डान् कृत्वा प्रयच्छन् उक्तवान् - एतस्मिन् कर्गजे भारतस्य मानचित्रं निर्मितम् आसीत् । पुनः भवद्भिः एतैः कर्गजखण्डैः पुनः भारतस्य मानचित्रं निर्मातव्यम् ।

विद्यार्थिनः बहुप्रयत्नं कृतवन्तः तथापि कर्गजखण्डैः मानचित्रं निर्मातुं न शक्तवन्तः । समीपे एव एकः नवयुवकः सर्वं पश्यन् आसीत् । किञ्चित् साहसं कृत्वा सः युवकः उक्तवान् - 'भवताम् आज्ञा चेत् अहं कर्गजखण्डान् संयोज्य मानचित्रं करोमि' विनोबामहोदयात् आज्ञां प्राप्य सः युवकः तैरेव खण्डैः मानचित्रं निर्मितवान् । तद् दृष्ट्वा विनोबाजीः अपृच्छत् - 'यथाशीघ्रं कर्गजखण्डान् संयोज्य चित्रं कथं कृतवान्?' युवकः अवदत् - 'एतेषु खण्डेषु एकस्मिन् भागे मानचित्रम् अपरस्मिन् भागे मानचित्रम् अस्ति । अहं मानवानां संयोजनं कृतवान् स्वतः एव भारतस्य मानचित्रस्य रचना जाता ।' एतत् श्रुत्वा विनोबाजीः अवदत् - 'सत्यम् ! यदि अस्माभिः देशः एकीकरणीयः चेत् मानवानाम् एकत्रीकरणं विधातव्यम् ।' यदि मनुष्यः एकत्र भवति चेत् देशः स्वतः एव एकः (अखण्डः) भवेत् ॥

५२ मातृत्वस्य विस्तारः ॥

मातुः प्रतीक्षां क्रियमाणाः बालकाः अनेकविधाः कल्पनाः कुर्वन्तः आसन् । कश्चन कथयति माता मम कृते क्रीडनकानि आनेष्यति । अन्यः वदति मम कृते वस्त्राणि आनेष्यति । कोऽपि वदति मम कृते मिष्टानम् आनेष्यति । तदैव गृहं प्रविशन्तीं मातरं दृष्टवन्तः । प्रकोष्ठे उपविष्टाः बालकाः मातुः स्यूतम् अन्वेष्टुम् आरब्धवन्तः । ते स्वप्रियं वस्तु मृगयन्तः आसन् । अरे ! एतत् किम् ! अत्र तु किमपि नास्ति । कमशः सर्वेऽपि अपृच्छन् - 'मातः ! अस्माकं कृते किमपि न आनीतवती?' माता अवोचत् - 'आनीतवती आसम् । युष्माकं प्रियवस्तूनि

आनीतवती आसम् । किन्तु मार्गे युष्माकं बहवः भगिन्यः भ्रातरः प्रासाः । तेभ्यः तानि वस्तूनि दातव्यानि अभवन् ।' मातुः स्पष्टीकरणं श्रुत्वा बालकाः ज्ञातवन्तः मात्रा मार्गे अनाथेभ्यः असाहाय्येभ्यः निर्धनेभ्यः बालकेभ्यः वस्तूनि दत्तानि इति ।

एषा विदुषी महिला आसीत्; हिन्दीसाहित्य-जगतः सुप्रसिद्धा कवयित्री श्रीमती सुभद्राकुमारी चौहान । तस्याः हृदये स्वदेशस्य स्वदेशवासिनां च कृते अपरिमिता ममता आसीत् । सा सेवायाः वात्सल्यस्य (स्नेहस्य) करुणायाः सहृदयतायाः च (सहानुभूतेः) साक्षात् प्रतिमा आसीत् ॥

५३ किं भवता ईश्वरः दृष्टः ?

ईश्वरस्य सत्ताविषये संशयग्रस्तः नरेन्द्रः दक्षिणेश्वरं प्राप्तवान् । तत्र गत्वैव श्रीस्वामिरामकृष्णपरमहंसं विचित्रम् इमं प्रश्नं पृष्ठवान् - 'महाराज ! भवता स्वचक्षुषा ईश्वरः दृष्टः वा ?' श्रीपरमहंसः झटिति उत्तरं दत्तवान्; 'आम्, अहम् ईश्वरं तथैव दृष्टवान् यथा त्वां प्रत्यक्षं पश्यन् अस्मि ।' 'भवान् ममापि ईश्वरस्य दर्शनं कारयितुं शक्नोति वा ?' इति नरेन्द्रेण द्वितीयः प्रश्नः पृष्टः । 'कथं न; इदानीमेव दर्शयितुं शक्नोमि' इति परमहंसः उक्तवान् । नरेन्द्रः स्वजीवने प्रथमवारमेव एतादृशं शब्दं श्रुतवान् आसीत् ।

तत्क्षणमेव अनुभूतं यत् 'अहं स्वयं श्रीस्वामिपरमहंसस्य समीपे न अपि तु साक्षात् ईश्वरस्य समीपे उपस्थितः अस्मि' इति ॥

५४ मृदः मूल्यम् ॥

यात्रासमये एकदा भगवान् बुद्धः तृषितः अभवत् । सः परमप्रियं शिष्यम् आनन्दम् उक्तवान् - 'आनन्द ! मम पिपासा अस्ति । नदीतः जलम् आनय ।' आनन्दः जलपात्रं नीत्वा नदीं प्रति प्रस्थितवान् । तदैव कानिचित् शकटानि नदीं तरन्ति आसन् । नदी अधिकगम्भीरा नासीत् । शकटेषु नदीपारं गतेषु अपि जलं मलिनमेव आसीत् । आनन्दः जलं विना आगच्छत् । तथागतः अपृच्छत् - 'आनन्द! कथं .. किम् अभवत् ?' आनन्द उक्तवान् - 'भगवन् ! बलिवर्दानां पादाः मृत्तिकायुक्ताः आसन् । नद्यां जलं स्वल्पम् आसीत् । मृत्तिकाकारणतः जलं मलिनम्

अभवत् ।' तथागतः मन्दस्मितेन सह अवदत् - 'आनन्द ! मृत्तिकया जलं दूषितं न भवति । मृत्तिका तु जलस्य शुद्धीकरणं करोति । इदानीं पुनः प्रतिगच्छ जलं च आनय ।' आनन्दः नदीसमीपं प्राप्तवान् । तदा सः आश्चर्यचकितः जातः । तथागतस्य वाक्यं पूर्णतः सत्यं जातम् । जलं स्वच्छम् आसीत् । मृत्तिका जलस्य अधः अतिष्ठत् । आनन्दः पात्रे जलं प्रपूर्य तथागतसमीपम् आगतवान् । तथागतः जलं पीत्वा अकथयत्- 'आनन्द ! मृत्तिका अस्मभ्यं बहूनि वस्तूनि परोक्षरूपेण प्रयच्छति । मृत्तिकायाः धैर्यस्य परोपकारस्य विनम्रतायाः च सीमा नास्ति । मृत्तिका मानवस्य कृते एव न अपि तु समस्तप्राणिनां कृतेऽपि अनेकानि वस्तूनि ददाति ।' यदि महात्मबुद्धस्य एतस्मिन् जीवनोपयोगिनि कथने (वचने) वयं ध्यानं ददाः तर्हि मृत्तिकायाः महिमा अनुपमः अस्ति इति ज्ञातुं शक्नुमः ॥

५५ वचनपालनम् ॥

“महाशय ! एषा घटिका (घटिकायन्त्रम्) मया निर्मिता अस्ति । भवान् एतां नयतु । सप्तवर्षानन्तरम् अपि पञ्चनिमेषाणाम् अन्तरम् अस्यां घटिकायां भवेत् चेत् एतस्याः मूल्यं प्रत्यर्पयिष्यामि ।” इति वदन् ग्राहममहोदयः एकस्मै ग्राहकाय एकां घटिकां दत्तवान् । सप्तवर्षाणाम् अनन्तरं सः एव जनः भारतात् प्रतिनिवृत्तः सन् उक्तवान् - ‘श्रीमन् ! एषा अस्ति भवतः घटिका । अहम् एनां प्रत्यर्पयितुम् आगतः अस्मि ।’ ग्राहमः स्वप्रतिज्ञायाः स्मरणं कुर्वन् अपृच्छत् - ‘वदतु एषा घटिका कीदृशी आसीत् ?’

ग्राहकस्य कथनम् आसीत् - ‘पञ्चवर्षेषु पञ्चनिमेषाणाम् अन्तरम् आगतम् ।’ ग्राहमः उक्तवान् भवते घटिकायाः मूल्यं प्रत्यर्पयामि । ग्राहकः अवदत् - ‘यद्यपि भवान् दशगुणं मूल्यं प्रत्यर्पयेत् चेदपि घटिका तु भवते नैव दास्यामि । किन्तु अहं स्वप्रतिज्ञायाः उल्लङ्घनं तु नैव कर्तुं शक्नोमि ।’ इति उक्त्वा ग्राहमः घटिकां गृहीत्वा मूल्यं प्रत्यर्पितवान् । सोऽयं ग्राहमः येन निर्मिता घटिका द्विशतवर्षेभ्यः ग्रीनविचमध्ये यथासमयं प्रदर्शयन्ती इदानीमपि दृश्यते ।

ग्राहमः दृढप्रतिज्ञायाः दृढसङ्कल्पस्य च एका सुन्दरा प्रतिमूर्तिः आसीत् ॥

५६ समयस्य मूल्यम् ॥

बहुकालं बेंजामिनस्य आपणपरिसरे भ्रममाणः जनः अपृच्छत् - 'एतस्य पुस्तकस्य किं मूल्यम् ?' लिपिकः अवदत् - 'एकडोलर !' 'एकडोलर ! इतोऽपि मूल्यं न्यूनं न भवेत् ?' 'न हि !' ग्राहकः किञ्चित् विचार्य उक्तवान् - 'श्रीमन् ! बेंजामिनः अन्तः अस्ति वा ?' 'आम्, अस्ति । किन्तु इदानीं कार्ये लग्नः अस्ति ।' ग्राहकः उक्तवान् - 'अहं तेन सह मेलितुम् इच्छामि ।' बेंजामिनः बहिर्गतः । ग्राहकः तं पृष्ठवान् - 'महोदय ! एतस्य पुस्तकस्य किं मूल्यं भवेत् ?' 'सपादम् एकडोलर !' 'इदानीमेव लिपिकः अवदत् एकडोलर !' 'सत्यं किन्तु स्वकार्यं त्यक्त्वा अत्रागमने मम अपि समयस्य व्ययः अभवत् ।' अन्तिमवारं ग्राहकः पुनः मूल्यम् अपृच्छत् । उत्तरं प्राप्तम् 'सार्धम् एकडोलर !' 'इदानीमेव सपादडोलर इति उक्तवान् !!' 'आम्, उक्तवान् आसम् किन्तु यथा यथा मम समयस्य व्ययः भविष्यति तथा तथा पुस्तकस्य मूल्यं वर्धियते ।' ग्राहकः सार्धडोलरमूल्यं दत्त्वा पुस्तकं गृहीत्वा अगच्छत् ।

अस्माभिः अपि समयस्य उपयोगकर्तुः बेंजामिनात् शिक्षा ग्रहणीया ॥

५७ परशुरेव सहायको मम ।

एषः प्रसङ्गः यूनानस्य अस्ति । एकः बालकः आसीत् । तस्य मातापितरौ दिवङ्गतौ आस्ताम् । सः वनात् काष्ठानि आनीय विक्रयणं कृत्वा स्वस्य उदरं पूरयति स्म । शेषसमये च अध्ययनं करोति स्म ।

एकदा वनात् काष्ठानि गृहीत्वा विक्रयणार्थं गच्छन् आसीत् । तदानीं तनस्य प्रसिद्धविदुषः डेमोक्रेटसमहोदयेन सह मेलनम् अभवत् । डेमोक्रेटस् बालकं पृष्ठवान् - 'अरे बालक ! एतस्य काष्ठभारस्य बन्धनं केन कृतम् ? मन्ये तव माता बन्धनं कृतवती स्यात् !' 'महोदय ! मया बन्धनं कृतमस्ति । अहम् अनाथः ।' बालकस्य उत्तरं श्रुत्वा डेमोक्रेटस् अपृच्छत् - 'तुभ्यं भोजनं कः ददाति ?' परशुं दर्शयन् बालकः अवदत् - 'एषः मम सहायकः अस्ति । अहं वनात् काष्ठानि गृहीत्वा विपण्यां विक्रयणं करोमि । तेनैव मम उदरपूर्तये धनं मिलति । भोजनं करोमि ।

अहं दिवसे अध्ययनमपि करोमि । पठित्वा एकस्मिन् दिवसे डेमोक्रेटस्सदृशः विद्वान् भविष्यामि' इति ।

बालकः कथं जानीयात् तस्य समीपे एव डेमोक्रेटस् उपस्थितः अस्ति ।

डेमोक्रेटस् पृष्ठवान् - 'अहं भारस्य बन्धनं निष्कासयामि चेत् पुनः बन्धनं शक्यसि वा ?' 'भवान् कष्टं मा करोतु । अहं स्वयं मोचयित्वा स्वयं बध्नामि ।' तेन झटिति बन्धनं निष्कासितं तथैव पुनरपि बन्धनं च कृतम् । एतद् दृष्ट्वा डेमोक्रेटस् प्रसन्नः अभवत् । तं बालकं स्वस्य गृहं नीतवान् पठनपाठनभोजनादिकव्यवस्थां च कृतवान् । सः एव बालकः अग्रे रेखागणितस्य (भूमितेः) महान् विद्वान् अभवत् । तस्य बालकस्य नाम आसीत् - पायथागोरसः ॥

५८ पुत्रस्य धनस्य च देशाय समर्पणम् ॥

क्रान्तिकारिदलाय परिवारद्वारा सहयोगः न मिलति स्म । शम्भुनाथः मातापित्रोः एकः एव पुत्रः आसीत् । पित्रा न केवलं पुत्रस्य आकाङ्क्षां पूरयितुं समर्थनं दत्तम्, अपि तु सम्पूर्णः सहयोगः अपि दत्तः ।

क्रान्तिकारिदलस्य सदस्यः भवितुं (शम्भुनाथः) यदा पितरं प्रार्थितवान् तदा पिता उक्तवान् - 'साहसः चेत् प्राणान्तकारिकार्यम् अपि स्वीकरणीयम् मध्ये एव त्यक्त्वा परिवारस्य उपहासः न करणीयः । बहिष्ठात् धनहरणापेक्षया गृहे यद् धनम् अस्ति तत् प्रथमं नेयम् । तद् धनं देशस्य कार्यार्थं योजयित्वा समाप्तं भवति तदा अग्रे चिन्तयतु ।' इति उक्त्वा पिता गृहस्य सर्वमपि धनं पुत्राय दत्तवान् ।

शम्भुनाथः पितुः आज्ञां स्वीकृत्य गतवान् । अनन्तरं तस्य उपरि अनेके अभियोगाः आरोपिताः । उच्चन्यायालयद्वारा आजीवनं कारावासः अभवत् । कारागारे अपि तत्र निगडितेभ्यः क्रान्तेः शिक्षां यच्छन् समयः यापितः । गृहे निर्मितेन संस्कारेण शम्भुनाथः परमदेशभक्तः अभवत् । अन्तर्पर्यन्तं रट्टदेवस्य आराधनां कुर्वन् जीवनं सार्थकं कृतवान् । धन्यः एतादृशः सुसंस्कृतजीवनः युवकः ॥

५९ विद्रोहस्य ध्वजः ॥

एषा घटना १९४६ ईस्वीयस्य अस्ति । मुम्बई-नौकादलस्य सैनिकैः विद्रोहः कृतः । अङ्ग्रेजः अधिकारी गुलिकाप्रहारं कर्तुं बिभीषिकां प्रदर्शितवान् । किन्तु सैनिकाः बिभीषिकामपि स्वीकृत्य गर्जनं कृतवन्तः । वयम् अङ्ग्रेजान् नामशेषान् कर्तुं शक्नुमः । महती भयावहा स्थितिः उत्पन्ना । इतः सर्वकारः विचलितः अपि नासीत् । तदानीं मुम्बईमध्ये स्वतन्त्रतायाः आन्दोलनस्य नेतृत्वं वहन् आसीत् सरदारपटेलः । एतादृश्यां स्थितौ अपि सरदारः न विचलितः न च व्यग्रः आसीत् । शासनाध्यक्षः (गवर्नर) तम् आहूय स्वप्रभावं प्रदर्शयन् आसीत् । सरदारपटेलः सिंहगर्जनं कुर्वन् उत्तरं दत्तवान् - 'त्वं स्वसर्वकारं पृच्छ - अङ्ग्रेजजनाः भारतात् मित्रभावेन गन्तुम् इच्छन्ति शवरूपेण (मृतकरूपेण) वा ?' । शासनाध्यक्षः सरदारस्य रौद्ररूपं दृष्ट्वा भयभीतः अभवत् । पुनः एतादृशीं व्यवस्थां कृतवान् यत् अङ्ग्रेजशासनं परस्परं परामर्शं कर्तुं परवशम् अभवत् ।

एषः एव सरदारपटेलः स्वतन्त्रभारतस्य प्रथमगृहमन्त्री अभवत् । लौहपुरुषः इति नाम्ना प्रसिद्धः जातः । विना शस्त्रैः चतुर्विंशतिघण्टासु एव सामन्तानां भारतीयगणतन्त्रे समावेशं कर्तुं श्रेयः पटेलेन प्राप्तम् । सरदारपटेलः 'भारतरत्नं' नाम्ना अलङ्कारेण समलङ्कृतः अभवत् ॥

६० नारीणाम् उत्थाने समर्पिता साधिका ॥

'विधवा' इति विधातृविधानम् अस्ति । पितः ! एतद् विधानं मिथ्या भवितुं नार्हति । इदानीं रोदनेन कः लाभः ? अहम् एतया विपत्त्या सह ससाहसं सङ्घर्षं करिष्यामि ।

कथं भवेत् एतत् सर्वम्, पुत्रि ! पिता अत्यन्तं व्यग्रः सन् प्रश्नं कृतवान् । उत्तरम् आसीत् अहं स्वपदभ्याम् उत्थातुं परिश्रमं करिष्यामि इति । एतस्मिन् उत्तरे दृढसङ्कल्पः आसीत् । किन्तु पितुः विश्वासः नासीत् । सः स्वपुत्राः अन्धकारमयस्य भविष्यकालस्य कल्पनामात्रेण कम्पमानः आसीत् । परन्तु त्वं स्वपदे कथं स्थातुं शक्नोषि ? इति अस्मिन् पितुः शब्दे वेदना निराशा च परिलक्ष्यते स्म ।

अहम् अध्ययनं करिष्यामि, पठिष्यामि । जीवने अग्रेसरा भविष्यामि । विषमपरिस्थित्या सह दृढतया सङ्घर्षं करिष्यामि । युवतिः एतत् सर्वं धैर्येण सह

कथयन्ती आसीत् ।

किन्तु पुत्रि ! समाजः एतादृशः न, त्वं पङ्कस्य स्पर्शात् निजं रक्षितुं शक्नुयाः ? इति पित्रा सात्त्विकं भयं प्रकटितम् ।

पितः ! भवान् व्यर्थम् आतङ्कितः (आशङ्कितः) भवति । किं स्वपुत्र्यां विश्वासः नास्ति ! परिस्थित्या सह समाधानं मया कदापि न कृतम् न च करिष्यामि । पुरुषार्थः परिश्रमश्च एतौ मम आश्रयौ । एताभ्याम् अहं जीविष्यामि । पुत्र्याः साहसयुक्तानि वचनानि श्रुत्वा स्वपुत्रीम् अधिकं पाठयितुं निश्चयं कृतवान् । युवत्याः नाम आसीत् 'कमला' । कमलादेवी गृहिण्याः विधवायाः वेशं परित्यज्य छात्रवेशं धृतवती । पठनेन सह स्वराज्यस्य आन्दोलने भागं गृहीतवती । समाजे विधवानां दीनानां दयनीयां दशां दृष्ट्वा विचलिता भवति स्म । कमलादेवी रूढिवादस्य अवमानं स्वयं कुर्वती विधवानाम् अपि प्रेरणां दत्तवती । परिवारस्य विरोधे सति अपि स्वकार्यक्षेत्रस्य परिधेः विस्ताराय कमलादेवी प्रतिभासम्पन्नेन लेखकेन कुशलराजनीतिज्ञेन हरिश्चन्द्रनाथ-चट्टोपाध्यायेन सह विवाहं कृतवती । नारीणाम् उत्थाने समर्पिता कमलादेवी-चट्टोपाध्यायनाम्ना प्रसिद्धा जाता । अन्तः समये तया आकाङ्क्षा कृता आसीत् - 'अहं भारतीयनारीणां प्रगतिम् उच्चशिखरम् आरूढां द्रष्टुमिच्छामि ।'

आधुनिके भारते तस्याः स्वप्नः साकारः भवन् दृश्यते ॥

६१ श्रेष्ठं कर्म एव उत्तमः सखा ॥

गुरुनानकः लाहोरं गतवान् आसीत् । तत्र एष नियमः आसीत् - यस्य जनस्य अधिकाः सम्पत्तयः स्युः तस्य जनस्य गृहशिखरे तावत्यः पताकाः (ध्वजाः) भवन्ति स्म । दुनीचन्द्रनामकः जनः तदानींतनसमये लाहोरस्य सर्वाधिकः धनिकः आसीत् । तस्य समीपे २० कोटिरूप्यकाणां सम्पत्तिः आसीत् । तस्य गृहस्य प्रासादे २० विविधवर्णानां पताकाः स्फुरन्ति स्म ।

दुनीचन्द्रः एकदा गुरुनानकस्य दर्शनं कर्तुम् आगतवान् । नतमस्तकः भूत्वा गुरुदेवम् उक्तवान् - महाराज ! 'आज्ञापयतु अहं कां सेवां करवाणि ?' गुरुनानकः तस्मै एकां सूचीं दत्त्वा अवदत् दुनीचन्द्र ! एतां सूचीं नयतु । अग्रिमे जन्मनि एषा

मह्यं प्रत्यर्पणीया ।

दुनीचन्द्रः स्वधनसम्पत्तेः अभिमानेन गुरुदेवस्य अभिप्रायं ज्ञातुं न शक्तवान् । सूचीं गृहीत्वा गृहं गतवान् । गृहं गत्वा विचारयति अहम् अग्रिमे जन्मनि एतां सूचीं कथं प्रत्यर्पयिष्यामि ! मरणसमये एतां सहैव नेतुं न शक्यते । गुरुदेवेन अवश्यं विशेषाभिप्रायेण दत्ता भवेत् । सः तत्क्षणमेव आश्रमम् आगत्य गुरुदेवं प्रणम्य उक्तवान् - महाराज ! भवान् सूचीं दत्तवान् किन्तु अग्रिमे जन्मनि कथं प्रत्यर्पयितुं शक्यामि ! कोऽपि मरणं प्राप्य किमपि वस्तु सहैव नेतुं शक्नोति वा ?

भवान् एतां सूचीं स्वीकरोतु । गुरुदेवः दुनीचन्द्रस्य वचनं श्रुत्वा मन्दस्मितेन सह उक्तवान् - दुनीचन्द्र ! स्वल्पमपि सूचीं सकाशात् नेतुं न शक्नोषि तर्हि त्वया एतावत् धनम् अर्जितम् अस्ति - किं कथं नेतुं शक्नुयाः ?

गुरुदेवस्य वचनेन दुनीचन्द्रस्य नयने समुद्घाटिते । सः वास्तविकीं शिक्षां प्राप्तवान् । तत्क्षणं सम्पूर्णां सम्पत्तिं अभावग्रस्तजनेभ्यः दातुं निश्चयं कृतवान् ॥

६२ संस्कृतपठनाय दृढसङ्कल्पः ॥

कलकत्तायाः उच्चन्यायालयस्य न्यायाधीशः आसीत्, सरविलियम् जोन्स। तस्य बाल्यकालादेव पठने रुचिः आसीत् । इतिहासे कलाकौशलेषु विज्ञानक्षेत्रे च तस्य विशेषा अभिरुचिः आसीत् । सः द्वादशभाषाः पठितवान् आसीत् ।

इंग्लेन्डदेशतः यदा भारतम् आगतवान् तदा अचिन्तयत् - मया संस्कृतमपि पठनीयम् । किन्तु कः तं म्लेच्छजनं संस्कृतं पाठयेत् ?

संस्कृतस्य कश्चिदपि पण्डितः समाजात् स्वस्य अपकीर्तेः भयात् पाठनाय तत्परः न भवति स्म ।

बहुत्र अन्वेषणानन्तरं पाठनाय एकः वैद्यः तत्परः अभवत् । सः अपि अनेकाः प्रतिज्ञाः स्थापितवान् । यस्मिन् कक्षे पाठयामि तत्र केवलम् एका उत्पिटिका भवेत्, द्वे आसन्द्यौ भवेताम् । प्रतिदिनं हिन्दुकर्मकरः तस्य कक्षस्य सम्मार्जनं कुर्यात् । उत्पिटिकायाम् आसन्द्यां च गङ्गाजलं प्रक्षिपेत् । सर विलियम् जोन्सः मांसं मदिशं च त्यजेत् । पाठनात् पूर्वं पाठनात् पश्चात् वस्त्रपरिवर्तनाय भिन्नः कक्षः भवेत् । मासिकी दक्षिणा शतरूप्यकात्मिका स्यात् । गृहात् यातायातं कर्तुं पालकीव्यवस्था करणीया । इत्यादयः अनेकाः प्रतिज्ञाः प्रस्थापिताः । जोन्समहोदयः सर्वाः अपि प्रतिज्ञाः स्वीकृतवान् । तेन तु संस्कृतपठने दृढनिश्चयः कृतः एव आसीत् । पठनम्

आरब्धम्। काठिन्यं तु आसीत् एव । जोन्समहोदयः अपि अल्पां हिन्दीभाषां जानाति स्म । किन्तु पण्डितवर्यः किञ्चिदपि आङ्ग्लभाषां न जानाति स्म ।

रामः रामौ रामाः... इत्यतः पठनाय श्रीगणेशः अभवत् । जोन्समहोदयः नम्रः सुशीलः च छात्रः आसीत् । तेन गुरुशुश्रूषया परिश्रमेण च गुरुः प्रसन्नः कृतः ।

एकवर्षस्य पठनानन्तरं जोन्समहोदयः स्वविचारान् संस्कृतभाषायां सुगमतया प्रकटयितुं समर्थः अभवत् । पश्चात् सः संस्कृतस्य प्रसिद्धः विद्वान् अभवत् ।

जोन्समहोदयेन 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' नामकस्य नाटकस्य संस्कृते अनुवादः कृतः । जर्मनस्य कविः गेटे तस्य उपरि काव्यं लिखितवान् । युरोपदेशे संस्कृत-साहित्यस्य चतुर्दिक्षु प्रशंसा अभवत् ।

रूढिवादिनां कठोरतायां सत्याम् अपि जोन्समहोदयः संस्कृते योग्यतां प्राप्तवान्। एषः सातत्यपरिश्रमस्य परिणामः आसीत् । जोन्समहोदयस्य जीवने त्रीणि सूत्राणि आसन् -

- (१) आत्मोदयस्य कोऽपि अवसरः हस्तात् न गच्छेत् (पतेत्) ।
- (२) यत्कार्यम् एकेन सम्भवति चेत् अन्येन तत्कार्यं कथं न सम्भवेत् !
- (३) आरब्धं कार्यं विघ्नैः प्रतिहन्यमानः अपि न त्यजेत् ।

कीदृशानि सुन्दराणि सूत्राणि सन्ति ! यानि स्वस्य जीवनस्य समुन्नत्यै उपयुक्तानि सन्ति । येषां सूत्राणाम् आश्रयेण जोन्समहोदयः आत्मोन्नतिं प्राप्तवान् ॥

६३ स्वभाषापरकः गर्वः ॥

श्रीस्वामिविवेकानन्दस्य शिष्या आसीत् भगिनी निवेदिता । मदनापुरे तस्याः भाषणं प्रचलत् आसीत् । सर्वे मन्त्रमुग्धाः आसन् । केचन युवकाः 'हिप् हिप् हुँ' इत्यस्य उद्धोषं कृतवन्तः ।

निवेदिता स्वभाषणं मध्ये एव स्थगयित्वा तान् प्रतारयन्ती अवदत् - मौनं धारयत ! लज्जा नागच्छति ? किं भवतां स्वभाषायाः उपरि गर्वः नास्ति ? किं भवतां पितरः आङ्गलाः आसन् ? किं भवतां मातरः गौरवर्णाः युरोपीयाः आसन् ? आङ्गलानाम् अन्धानुकरणं भवद्भ्यः शोभां यच्छति ? ... इति श्रुत्वा युवकाः स्तब्धाः अभवन् । सर्वेषां मस्तकानि अवनतानि । निवेदिता पुनः उक्तवती - भाषणस्य वाणी रोचते... प्रसन्नतापूर्वकं भाषणं कर्तुम् अवसरः मिलेत् चेत् स्वभाषायां भाषणं कुरुत । सच्चिदानन्दः परमात्मा जयतु । भारतमाता जयतु । सद्गुरुः जयतु । युवकाः

तत्कालं तन्निर्देशस्य पालनं कृतवन्तः ।

यस्य न निजगौरवं तथा निजदेशस्योपरि अभिमानः ।

सः न हि नरः केवलं पशुः तथैव मृतकसमानः ॥

६४ अशफाकस्य स्वर्णिमपत्रम् ॥

अशफाक-उल्लासखाँ काकारीकाण्डे कारागृहे निगडितः आसीत् । वधस्तम्भम् आरोढुं केचन घण्टाः अवशिष्टाः आसन् । सर्वेषां सम्बन्धिनां पक्षतः सर्वकारस्य साक्षिरूपेण स्थातुं परामर्शः प्राप्तः । भारतमातुः तत्पुत्रस्य उपरि केषामपि परामर्शस्य प्रभावः नाभवत् ।

वधकक्षतः मातुः कृते लिखितं तस्य पत्रम् इतिहासस्य स्वर्णिमपृष्ठं जातम् । अस्माकं कृते प्रेरणादायकः लेखकः अस्ति । सः लिखितवान् - “मम मातुः अधिकं मम ज्ञातिमध्ये कतमा माता भवेत् यस्याः पुत्रः युवा वीरः वीरतया स्वदेशस्य कृते समर्पितः अभवत् !! भवत्या गर्वः करणीयः । भवत्याः बालकः वीरतया मृत्युं प्राप्नोति । एतद् भवत्याः स्तन्यस्य प्रभावः । हृदयं प्रफुल्लं (प्रथितं) भवति । मम काऽपि चिन्ता नास्ति । श्वः मम वधस्तम्भे (वधरज्जौ वा) मृत्युः भविष्यति । मम दयालुमातः ! मम त्रुटिः क्षन्तव्या । भवती ईश्वरभक्तौ मग्ना भवतु ॥”

अशफाक-उल्लाखाँ ‘शहीद’ हुतात्मा देशाय प्राणसमर्पको भूत्वा राष्ट्राय जीवनं दत्तवान् ॥

६५ योजयितुम् अग्रे सरतः ॥

एकदा भगवान् बुद्धः वनमार्गेण गच्छन् आसीत् । सहसा एकः लुण्ठकः तम् अग्रहीत् । लुण्ठकस्य हस्ते असिः आसीत् । सः हन्तुं तत्परः आसीत् । बुद्धं लुण्ठकम् (डाकु) उक्तवान् - ‘मां हन्तुम् इच्छसि ? अवश्यं मारय । किन्तु मारणात् पूर्वम् एकां स्वल्पाम् इच्छां पूरयतु ।’ ‘शीघ्रं वद का इच्छा अस्ति ?’

तत्र सम्मुखे वृक्षः दृश्यते ? तस्य एकां शाखां त्रोटयित्वा आनयतु । अस्तु एतदेव ... ? इत्युक्त्वा लुण्ठकः शाखां त्रोटयित्वा आनयत् । इच्छा इदानीम् अपि

अपूर्णा अस्ति । भ्रातः ! इदानीम् एनां वृक्षेण सह संयोजय । एतत् कथं भवेत् ?
 लुण्ठकः आश्चर्येण अपृच्छत् । तर्हि त्वं तस्मात् बालकात् महान् कथं मन्तव्यः ।
 तामेव शाखां त्रोटयितुं तु शक्नोति परन्तु योजयितुं न शक्नुयात् ? यदि इच्छसि तर्हि
 मां मारयितुं शक्नोषि मारणमपि त्रोटनम् अस्ति योजनं नास्ति ।

लुण्ठकः चिन्तामग्नः जातः । अन्तर्द्वन्द्वस्य स्थित्या परवशतया एव मुखाद्
 निर्गतम् - “अद्यपर्यन्तं त्रोटनमारणमेव महत्कार्यम् इति जानन् आसम् ।” लुण्ठकः
 अवनतः जातः ।

योजनं ... जीवनदानं त्रोटनात् मारणात् च अधिकं सुखदायकम् अस्ति । मित्र
 ! यदा मृत्वा पश्येः तदा अनुभविष्यसि । इति बुद्धः कथितवान् । लुण्ठाकेन असिः
 त्यक्तः तथा च बुद्धस्य चरणयोः पतितः - भगवन् ! इतः परम् एतदेव करिष्यामि ।
 भवता मह्यं नूतनं जीवनं प्रदत्तम् अस्ति । भगवान् बुद्धः तम् उत्थाप्य आलिङ्गनं
 कृतवान् । पुनः द्वौ अपि पृथक् पृथक् मार्गेण जनान् संयोजयितुम् अग्रे प्रस्थानं
 कृतवन्तौ ॥

६६ मूर्ति-पूजा ॥

स्वामिविवेकानन्दः भारतभ्रमणं कुर्वन् एकं राज्यं प्राप्तवान् । तत्रत्यः राजा
 मूर्तिपूजायाः विरोधी आसीत् । सः अवदत् - स्वामीजी ! अहं मूर्तिपूजायां विश्वासं
 न करोमि । तदा स्वामिना नृपस्य एकं चित्रम् आनाय्य - अमात्यं तस्य चित्रस्य
 उपरि स्थापनं कर्तुम् उक्तवान् । परन्तु अमात्यः कथं तथा कर्तुं शक्नुयात् ?

स्वामी उक्तवान् - ‘चित्रे किम् अस्ति ! केवलं पत्रं वर्णाश्च । तर्हि तत्र स्थापने
 को दोषः ?’ पश्चात् स्वामीजीः राजानं सम्बोधयन् उक्तवान् - ‘केवलं पत्रं वर्णाश्च
 सन्ति तथापि यदा वयं चित्रं पश्यामः तदा यस्य चित्रं पश्यामः तस्य स्मरणं भवति
 तदानीं पत्रं वर्णान् च न पश्यामः । तथैव मृत्तिकायाः मूर्तिं निर्माप्य पूजासयमे
 चिन्तयामः वयं भगवतः पूजां कुर्मः मृत्तिकायाः न ।’ स्वामिनः तर्कं श्रुत्वा महाराजः
 प्रसन्नः अभवत् ॥

६७ एतत्तु मम कर्तव्यम् ॥

स चिन्तयति स्म कदाचित् कस्यचित् पिपासा भवेत् किन्तु अन्तः उपविष्टानां यात्रिणां मध्ये कस्यापि तृषा नागता । पादौ प्रसार्य सर्वे सुखेन उपविष्टाः आसन् । तदानीं गवाक्षसमीपे उपविष्टेन युवकेन बहिः पश्यता वातप्रवहत् वस्त्रं दृष्टम् । सः समीपस्थं युवकम् अकथयत् - 'बहिः कोऽपि लम्बितः दृश्यते .. आगच्छ पश्यावः ।' द्वौ युवकौ द्वारपर्यन्तं प्राप्तौ । वृद्धः इदानीमपि कथञ्चित् लम्बितः आसीत् । सः कथमपि अचेतनो भूत्वा पतन् अभविष्यत् । युवकः सहसा हस्तौ अग्रे कृत्वा तं गृहीतवान् । सजलनयनः वृद्धः तं युवकं पश्यन् चिन्तयति स्म - मानवता इदानीमपि अवशिष्टा अस्ति । युवकः तम् आनीय स्वस्य आसन्द्याम् उपावेशयत् । वृद्धः उक्तवान् - 'भवतः एतस्य उपकारस्य सदा स्मरणं भविष्यति ।' युवकः उक्तवान् - 'इत्यत्र कः उपकारः ! एतत्तु मम कर्तव्यम् आसीत् ।' यात्रिणः एतस्य युवकस्य प्रशंसां कुर्वन्तः श्रान्ताः न अभवन् । 'भवतः शुभनाम किम्?' एकेन प्रश्नः कृतः । द्वौ युवकौ परस्परं दृष्ट्वा हसन्तौ अकथयताम् - 'मम नाम भगर्तसिंहः । एषः अस्ति राजगुरुः ।' अग्रे रेलस्थानम् आसीत् । यानं स्थगितम् । अवतीर्य तौ प्रचलतां स्वगन्तव्यस्थानं प्रति यथार्थतया ताभ्यामेव जीवने जीवितुं शिक्षितम् आसीत् ॥

६८ अन्तर्निहितशक्तेः प्रकटीकरणम् ॥

अलेक्झान्डर पोप बालकः आसीत् । एकदा पिता दृष्टवान् सः एकान्ते उपविश्य किमपि कुर्वन् आसीत् । पिता क्रोधायमानः जातः । पोपं निर्दयम् अताडयत् । बालकः रुदन् कथयति स्म -

"फाधर, फाधर, पिटी टेक,

नो मोर् शेल् आई वर्सेझ् मेक् ॥"

संस्कृते : "पितः पितः कुरुतात् दयाम्

न हि करिष्यामि छन्दः नूतनम् ॥"

पिता चकितः अभवत् - अजानतः तस्य मुखात् निर्गतं वाक्यम् - अरे ! अहम् एतादृशं पुत्रं ताडयामि ! मां दयां याचमानः अपि कवितां कुर्वन् अस्ति ! इदानीं तस्य पिता तम् उक्तवान् .. कवितां कर्तुम् ।

शनैः शनैः अभ्यासं कुर्वन् सः बालकः आङ्ग्लभाषायाः उत्तमकविरूपेण प्रसिद्धः जातः ॥

६९ पुत्रप्रेम्णाः अधिकं देशप्रेम ॥

फारसीयूनानयोः भयङ्करे नरसंहारकयुद्धे यूनानः पराजयं प्राप्नुवन् आसीत् । कारणं - यूनानस्य सैनिकाः फारसीसैनिकेभ्यः वीरतायां न्यूना आसन् । उत्साहेन अपि युद्धं कुर्वन्तः न आसन् । अपरम् अपि पराजयस्य एकं कारणम् आसीत्, देव्याः मन्दिरस्य अर्चकस्य गुप्तचर्यम् । यदा स्वकीयेषु कोऽपि देशद्रोही भवेत् युवकानां वीराणां कृते पुरुषार्थात् बलिदानाद् वा को लाभः ? अन्ततो गत्वा गुप्तचरः निगडितः । न्यायसभायाम् आनीतः । तेन अपराधः स्वीकृतः क्षमायाचना च कृता । सभायां मन्त्रणा आरब्धा । तदानीम् एका वृद्धा स्त्री सभागृहं प्रविष्टवती । तस्याः नयने चमत्कृतिः आसीत् । सा क्रोधाविष्टा आसीत् । देशद्रोही न अन्यः तस्याः एव पुत्रः आसीत् । तया दृढतापूर्वकं सभासदः सम्बोधयन्त्या उक्तम् - 'एतस्य प्राणदण्डं दातुम् उद्बुध्यताम् । अनेन मम स्तन्यस्य अपि लज्जा न कृता । अहम् एतस्य कातरस्य मुखमपि द्रष्टुं नेच्छामि । एषः मुच्यते चेत् अन्येषामपि कुकृत्यकरणे प्रोत्साहनं मिलिष्यति ।' एवं वदन्त्या तया स्वमस्तकम् अवनतम् । वस्तुतः तस्याः मस्तकं न अवनतम् अपि तु उन्नतं जातम् । देशप्रेम पुत्रप्रेम्णाः अधिकं वरेण्यम् अस्ति इति अनेन उदाहरणेन तया सिद्धं कृतम् । धन्याः एतादृश्यः मातरः ॥

७० वीरपुरुषाः मृत्योः आनन्दम् अनुभवन्ति ॥

अष्टादश तथा अष्टमासाः आयुष्यस्य किमधिकम् । किन्तु वास्तविक-देशप्रेम्णाः बलिवेद्यां प्राणानां समर्पणकरणस्य स्पर्धायाम् आयुः न प्रतिरुणद्धि ... व्यवहितं न भवति । खुदीराम बोसः किशोरवस्थायां मुजफ्फरपुरस्य (बिहारस्य) कारागारे प्राणान्तगलबन्धनं हसन् सन् अचुम्बत् ।

बंगाले सः जन्म प्राप्तवान् । किंगफोर्ड इत्यस्य हत्यापराधे अभियोगनिर्णयः आगतः प्राणान्तकरणात्मकः दण्डः घोषितः । सः हासमुखः आसीत् । मरणात् पूर्वं

तस्मै कारागृहस्य अध्यक्षेण आम्रफलं खादितुं दत्तम् । बोसः आम्रफलं तु खादितवान् किन्तु तस्य मनसि विनोदं कर्तुं विचारः आगतः । भयशीलः जनः स्वमृत्योः पूर्वं सहस्रवारं प्रियते । परन्तु वीराः तस्य आनन्दम् अनुभवन्ति तथा एकमेव वारं प्रियन्ते । बोसः अपि मृत्योः आनन्दम् अनुभवितुम् इच्छति स्म । अतः तस्य हासचेष्टां कर्तुम् इच्छा जाता । खुदीरामः आम्रफलस्य त्वचः रक्षणं कृतवान् । सायंकाले यदा कारागाराध्यक्षः आगतः तदा अपृच्छत् - 'कीदृशम् आसीत् आम्रफलम् ?' 'अहम् आम्रं नैव खादितवान् महोदय ! भवान् स्वहस्तेन भोजयतु ।' अध्यक्षः फलं नेतुं हस्तम् अग्रे कृतवान् तदा फलस्य पित्कारः अभवत् । अध्यक्षः रुष्टः जातः तथा बोसः उच्चैः अहसत् । तस्य हास्यं सरलं सहजम् आसीत् यस्य वर्णनं कर्तुं न शक्यते । मृत्युदण्डदिने अपि अध्यक्षः बोसस्य मुखमण्डलं तथैव सौम्यं दृष्टवान् यथा पूर्वम् आसीत् । तस्य मुखमण्डले उद्भूताः हास्यरेखाः इतिहासस्य स्वर्णिमकिरणरूपेण भूमौ प्रकाशिताः अभवन् ।

भारतस्य एतादृशस्य अनुपमस्य बलिदानियुवकस्य शतशतं नमनानि सन्तु॥

७१ अमरवीरः करतारसिंहः ॥

पितामहः देशप्रेमिणं तरुणं युवकम् आश्लिष्य भयविह्वलो भूत्वा रुदन् गलबन्धनं चुम्ब्यमानः क्रान्तिकारिणं युवकम् अवदत् - 'पुत्र ! करतार ! अनेन प्रकारेण प्राणत्यागे को लाभः ?' वार्ता पूर्णा अपि नाभवत् । मध्ये एव करतारः उक्तवान् - 'पितामह ! धैर्यं धारयतु । अस्तु तावत् वदतु मिलखा इदानीं कुत्र अस्ति?' 'सः तु रोगग्रस्तः अस्ति पुत्र !' रुद्धकण्ठेन बाबा उक्तवान् । 'भवतः सरदार?' 'तस्य तु मरणे वर्षाणि अभवन् ।' 'तर्हि पितामह ! भवतः एषः विचारः सत्यः अस्ति वा, अहं शय्यायां शयानः सन् प्रदन्दम्यमानः ...प्रियेय ? एतेन मम प्रियमातुः स्तन्यं लज्जितं न स्यात् ?' पितामहः एतत् श्रुत्वा स्तब्धः जातः । केभ्यश्चित् दिनेभ्यः अनन्तरं हसन् स्वतन्त्रदेव्याः बलिवेद्यां स्वप्राणान् समर्पितवान् ।

देशाय प्राणदायिनां मृत्युः राष्ट्रस्य जीवातुरूपा गुटिका अस्ति । निश्चितमेव एतादृशैः अमरवीरैः देशस्य नवयुवकेषु स्वतन्त्रतायाः अग्निः प्रज्ज्वालितः । एतस्य एषः परिणामः अस्ति अद्य वयं स्वतन्त्राः स्मः ॥

७२ सत्यः एवं पवित्रः जनः ॥

बहुशिक्षितः युवकः वृद्धौ तीक्ष्णः, मेलनशीलः, व्यवहारकुशलः च एतैः गुणैः युक्तः अपि आजीविकां (सेवां) न प्राप्तवान् । ज्येष्ठमासस्य भयङ्करः घर्मः । मार्गमध्ये कृष्णज्वरः आगतः आसीत् । छाया अपि वृक्षमूले उपविष्टा आसीत् । एतादृशे प्रतापे सन्तप्तः युवकः जीविकायाः अन्वेषणं कुर्वन् आहिण्ड्यमानः मार्गे गच्छन् आसीत् । तेन तत्र एकः वृद्धः घासस्य कर्तनं कुर्वन् दृष्टः । तयोः द्वयोः वार्तालापः इत्थम् अभवत् —

एतावत् घासं विक्रीय त्वं स्वपरिवारस्य आजीविकां कथं निर्वहसि ? । तस्य वृद्धस्य मुखमण्डलं शान्तम् आसीत् । ओष्ठयोः हास्यं विस्तारयन् युवकम् आह — अहम् एकः निर्धनः प्राणी अस्मि । अहं महतीम् इच्छां न पालयामि । यद् मिलति तस्मिन् एव सन्तोषं धारयामि । भवतः दखितायाः क्षोभः न भवति ? इति युवकः द्वितीयं प्रश्नम् अपृच्छत् । वृद्धः सरलः सज्जनः आसीत् । सरलेन उत्तरेण युवकस्य हृदयम् आन्दोलितम् । अहमपि यदि पठितवान् अभविष्यम् चेत् महत्त्वाकाङ्क्षी जनः अभविष्यम् । सम्भवतः क्षुब्धः एव अभविष्यम् । एवं मन्ये भवान् बहुश्रुतः अस्ति । अहं भवन्तं कथं बोधयानि ! किन्तु एतावत् अवश्यं कथयिष्यामि — धनमेव सर्वस्वं न भवति । सन्तोषः एव पुरुषस्य परं निधानम् अस्ति । युवकः अवाक् सन् वृद्धं पश्यन् अतिष्ठत् । युवकस्य तृतीयः प्रश्नः आसीत् — धनस्य अभावेऽपि परोपकारं कथं कर्तुं शक्नुयाः ? वृद्धः सज्जनः अवदत् धनाभावेऽपि परोपकारस्य कार्यं नावरुध्यते इति । तत्र पश्यतु, कूप अस्ति न वा ? जनान् भिक्षां याचित्वा निर्मितः अस्ति । घर्मेण तृषिताः जनाः यदा जलं पिबन्ति तर्हि मम हर्षस्य सीमा न भवति । एतस्यां दखितायाम् अहम् अतिसुखी आन्दितः अस्मि । एतत् श्रुत्वा एव शिक्षितस्य युवकस्य मस्तकं श्रद्धया अवनतम् । सः विचारमग्नः सन् अचिन्तयत् — “अहं पठितः अपि स्वार्थमेव अचिन्तयम्, अन्यस्य हितं कदापि नाचिन्तयम् । मत्तः एषः अपठितः घासी उत्तमः अस्ति ।” एतैः विचारैः सः युवकः उद्वेलितः अभवत् । जीविकायाः विचारं परित्यज्य अपठितान् पाठयितुम् आरब्धवान् । छात्रद्वारा प्राप्तगुरुदक्षिणातः तस्य जीविका प्राचलत् । तेनैव तस्य आनन्दः अपि भवति स्म । अग्रे गत्वा नेपालीभाषायां रामायणस्य रचनाम् अकरोत् ।

अद्य अपि तत्र तस्य रामायणस्य पाठं श्रद्धया जनाः कुर्वन्ति ।
तस्य युवकस्य नाम आसीत् भानुमल्लः ॥

७३ शुद्धः सात्त्विकः त्यागः ॥

प्रसिद्धः समाजसेवकः । नाम आसीत् जमशेदः मेहता । कराचीजन-
चिकित्सालयस्य कृते धनसंग्रहकर्त्रीसमित्याः मुख्यसदस्याः तस्य समीपं गत्वा
उक्तवन्तः अस्माकं समित्याः निर्णयः अस्ति यद् १०,००० रूप्यकाणां दानकर्तुः
नाम स्फाटिककुट्टिमे लिख्यते इति । मेहताजीः पृष्टवान् - अनेन कः लाभः ? ।
उत्तरं प्राप्तम् — अनेन दानदातुः नाम अमरं भवति, अन्येषां जनतानां कृते प्रेरणास्पदम्
अपि भवति । मेहताजीः स्मयमानमुखः सम्मुखे बृहन्तं धनराशिं स्थापितवान् ।
गणना अभवत् । गणनायाम् एकवारं १०,००० एकवारं ९९५० भवति स्म । यद्यपि
धनराशिः ९९५० एव आसीत् किन्तु गणनाकर्तृणां मनसि दशसहस्रम् इति धारणातः
एव वैपरीत्यं भवति स्म । अन्ततः मेहताजीः एव उक्तवान् - 'अयि भोः ! तानि
९९५० रूप्यकाणि एव सन्ति ॥'

आश्चर्यचकिताः सदस्याः उक्तवन्तः - यदि भवान् ५० दद्यात् तर्हि भवतः नाम
शिलापट्टे उत्कीर्णं भवेत् । 'अतः एव मया ९९५० मात्रं दत्तम् । अहं धनदानं कृत्वा
विज्ञापनस्य पक्षे नास्मि । महत्त्वं चिकित्सालयस्य एव भवितव्यम्, दानकर्तुः न ।
विज्ञापनं कियते चेत् निर्धनानां कृते त्यागस्य प्रेरणा कथं मिलेत् ! तथा च धनिनां
कृतेऽपि शुद्धसात्त्विकस्य त्यागस्य प्रेरणा कुतः मिलिष्यति ? अरे भ्रातरः ! सत्यम्
उक्तम् - सत्कार्यं कुरु .. तत्फलं समुद्रे क्षिप ॥' वार्ता तथा स्पष्टा आसीत् यत्
इतोऽधिकं तर्कस्य किमपि स्थानम् एव नासीत् । सर्वे सदस्याः श्रद्धावनताः आसन् ॥

७४ सत्सङ्गमहिमा ॥

मुगलसमयस्य प्रसिद्धः सज्जनः छज्जूमहाराजः भगवतः अनन्यभक्तः आसीत् ।
सः स्वयं कुत्रापि न गच्छति स्म । किन्तु जनाः सत्सङ्गार्थम् आगच्छन्ति स्म ।
तदानीम् एषा लोकोक्तिः प्रसिद्धा आसीत् ...

‘जो सुख छज्जू के चौबारे न बलख न बुखारे’

संस्कृते - ‘यत् सुखं छज्जूचतुर्द्वारि न तद् विलक्षणध्यानपूजासु’

जनाः तत्रागत्य स्वस्वसमस्यानां समाधानम् प्राप्नुवन्ति स्म । एकः सज्जनः प्रश्नं कृतवान् - ‘महाराज ! संसारसागरं पारं कर्तुं कतमः सरलः उपायः भवेत् ?’ तदानीमेव गृहाद् बहिः फलविक्रेतुः शब्दः अश्रूयत - ‘सुन्दराणि नारङ्गफलानि स्वीकुरुत ।’ महाराजः प्रश्नकर्तारम् अवदत् - ‘शृणु, बहिष्ठात् कीदृशः शब्दः श्रूयते?’ सः बहिर्गत्वा अपश्यत् परावृत्य अवदत् च - ‘सः तु फलविक्रेता अस्ति । महाराज ! सः कथयति सुन्दराणि नारङ्गफलानि सन्ति’ इति । छज्जूमहाराजः उक्तवान् - ‘एतदेव तव प्रश्नस्य उत्तरम् अस्ति । अर्थात् सज्जनानां सङ्गत्या त्वं संसारसागरात् पारं गन्तुं शक्नोषि ॥’

७५ गीतायाः तत्त्वज्ञानम् ॥

काश्याम् अधीत्य देवदत्तशास्त्री स्वदेशस्य नरेशस्य समीपं गतवान् - नरेशस्य समीपे प्रस्तावं स्थापितवान् - अहं भवते गीतायाः भाष्यं श्रावयितुम् इच्छामि इति । नरेशः नम्रतापूर्वकम् उक्तवान् - भवान् कृपया गृहं गच्छतु । एकवारं पुनः गीतां पठतु ततः पुनः आगच्छतु तथा अहं गीताभाष्यं श्रोष्यामि । शास्त्रीजीः प्रथमं तु क्रुद्धः अभवत् । गृहमागत्य पत्न्या सह परामर्शं कृतवान् । पत्नी उक्तवती - का हानिः ? राजा उक्तवान् तर्हि पाठं करोतु । पुनः गच्छतु । अतः पठितुम् आरब्धवान् । पठित्वा राज्ञः समीपं गतवान् । नरेशः पुनः एकवारं पठित्वा आगच्छतु इति उक्तवान् । गृहं गतवान् पत्नी उक्तवती राजा विद्वान् अस्ति - तस्य कथने गूढः अभिप्रायः सम्भवेत् ! शास्त्री एकान्ते पुनः पठितुम् उपविष्टवान् । तृतीयस्मिन् दिवसे सहसा शास्त्रिणः ध्यानं गीतायाः तत्त्वज्ञानविषये गतम् । तद्वोधेन आनन्दाभिभूतः जातः । पश्चात्तापः अभवत् - अरे ! गीता अपि व्याख्यानस्य वस्तु अस्ति ! एषा तु जीवनस्य प्रक्रियां बोधयति । एतां कामधेनुं कोऽपि विक्रीयात् वा ! कतिपयमासाः व्यतीताः । शास्त्रीजीः राज्ञः समीपं गन्तुम् इष्टवान् । तदा नरेशः स्वयं शास्त्रिणः गृहम् आगतवान् । तस्य स्थितिं ज्ञात्वा चरणयोः पतित्वा अवदत् — भवान् तु गीतामयः अभवत् । मां कृतार्थं करोतु । इदानीं गीताश्रवणसमये भवतः मुखाद् अवश्यं गीतायाः तत्त्वज्ञानं निस्सरेत् ॥

७६ अद्यारभ्य अहं तव पुत्रः ॥

विशाले नयने, विशालः भालः, विशालौ भुजौ विशालं वक्षःस्थलम्, सुन्दरं सुघटितं च शरीरम् । एतादृशः आसीत् महाराजः छत्रसालः । प्रजानां स्थितिज्ञानाय प्रायः साधारणवेपं धृत्वा भ्रमणं करोति स्म । एकदा एका स्त्री तस्य समीपम् आगत्य अवदत् - अहं बहुदुःखिनी अस्मि । किं कष्टम् अस्ति देवि ! इति महाराजः पृष्ठवान् । भवान् एव कष्टं दूरं कर्तुं शक्नोति । यदि वचनं ददाति तर्हि कथयामि । मम सन्ततिः नास्ति । मम पतिः मह्यं सन्ततिं दातुम् असमर्थः अस्ति । मह्यं भवादृशस्य पुत्रस्य आवश्यकता अस्ति । छत्रसालः स्तब्धः अभवत् । काऽपि स्त्री एतादृशीं याचनां कुर्यात् इति स्वप्नेऽपि नाचिन्तयत् । क्षणं विचार्य अवोचत् - भवत्यै पुत्रस्य आवश्यकता अस्ति चेत् नयतु, अद्यारभ्य अहं भवत्याः पुत्रः ।

छत्रसालस्य महनीयं जीवनं सर्वेषां प्रेरणादायकम् आसीत् ॥

७७ कूकाबालकः स्थलभुशुण्ड्या व्यापादितः अभवत् ॥

१८७२ ईस्वीयस्य जनवरीमासे माघस्नानस्य दिवसः ५०० कूकानां दलं स्नानार्थम् अमृतसरसं प्रति गच्छत् आसीत् । मार्गे मरेलकोटला-निवासिभिः सह केनापि प्रसङ्गेन युद्धस्वरूपं धृतम् । लुधियाना-उपशासनाधिकारिणा सन्देशः प्राप्तः । सः सैन्यदलेन सह घटनास्थलम् आगतः । परस्परं युद्धम् अभवत् । कूकानाम् आन्दोलने तेषां बलिदानं स्वतन्त्रतायाः संग्रामस्य स्वर्णमयस्य इतिहासस्य पृष्ठम् अभवत् ।

६८ कूकाजनाः गृहीताः तेषु ४९ स्थलभुशुण्ड्या आहताः । तेषु एकः १२ वर्षीयः बालकः अपि आसीत् । एकं सुन्दरं मुकुलितं पुष्पम् अग्निगोलक्षेपकसमीपे नीयमानं दृष्ट्वा उपशासनाधिकारिणः पत्नी तं मोक्तुं प्रार्थनां कृतवती । बालकः समीपम् आनीतः ।

बालक ! यदि त्वं राजद्रोहिणः रामसिंहस्य शिष्यः न असि इति घोषणां कुर्याः तर्हि तुभ्यं क्षमां कृत्वा जीवनदानं दातुं शक्यते । इति उपनिदेशकस्य वाक्यं श्रुत्वा बालकः क्रोधज्वालाज्वलितः अभवत् । 'जय गुरुदेव !' इति नादेन सह अधिकारिणः श्मश्रूग्रहणं कृत्वा कर्षणं कर्तुम् आरब्धवान् । बालकः कथयन् आसीत्- नीच !

मम गुरुवे गालिदानं करोषि ! अहं त्वां जीवितं न त्यक्ष्यामि । अधिकारी क्रोधायमानः भूत्वा उक्तवान् - 'एतस्य हस्तौ छिन्दन्त !' आदेशस्य पालनम् अभवत् । तस्य कोमलौ हस्तौ भूमौ पतितौ । ताभ्यां सह अङ्ग्रेजस्य श्मश्रूकेशाः अपि आसन् । अनन्तरं स्थलमहाभुशुण्ड्या तस्य वीरबालस्य प्राणान्तः कृतः ।

एकः बालकः अपि शक्तिशालिनः सर्वकारस्य समीपे प्राणान् दत्त्वाऽपि सदा अमरत्वं प्राप्तवान् ॥

७८ हरिजनस्य अन्तिमः संस्कारः ॥

एकः जनः रामानुजाचार्यम् उक्तवान् - "ब्राह्मणजातौ जन्म गृहीत्वापि भवान् शूद्रहरिजनस्य अन्तिमसंस्कारं कृतवान् ?" अग्रे किमपि वक्तुम् इच्छन् आसीत् । मध्ये एव रामानुजाचार्यः उक्तवान् - 'भगवतः अवतारस्वरूपरामचन्द्रः स्वयम् एकस्य पक्षिणः जटायुषः देहसंस्करणं कृतवान् तर्हि सः शूद्रस्तु न पक्षिसदृशः नीचः प्राणी अस्ति न च अहं रामचन्द्रसदृशः महापुरुषः ।' एतद् उत्तरं श्रुत्वा सः जनः अनुत्तरः सन् आचार्यचरणं प्रणम्य ततः प्रयाणं कृतवान् ॥

७९ प्रस्वेदार्जिता रोटिका ॥

गुजरातस्य सज्जनः रविशङ्करः एकस्मिन् ग्रामे सपादपणपरिमितं गुडं वितरन् आसीत् । एका बालिका गुणवितरन्तं जनम् उक्तवती - महाराज ! अहं गुडं न स्वीकरोमि । किमर्थम् ? न स्वीकरोषि पुत्रि ? । माता मां शिक्षितवती - विना मूल्यं विनापरिश्रमं वा किमपि वस्तु न स्वीकरणीयम् इति । भगवता अस्मभ्यं द्वौ हस्तौ द्वौ पादौ दत्तौ स्तः तर्हि किमर्थं विना मूल्यं किमपि वस्तु स्वीकुर्यामि । परिश्रमं कृत्वा एव ग्रहणीयम्; एवमेव न । महाराजः विस्मयविस्मितः सन् स्मयमानः अनिमिषलोचनः बालिकां पश्यन् स्तब्धः अभवत् । महाराजस्य तस्याः मात्रा सह मेलनाय इच्छा जाता । बालिकया सह तस्याः मातुः समीपं गत्वा वार्तालापं कृतवान् । माता उक्तवती - मम पुत्र्या सत्यमेव उक्तम् । हस्तौ पादौ भगवता दत्तौ तर्हि किमर्थम् एवमेव अन्यस्य वस्तु ग्रहणीयम् ! । 'तव जीवनं कथं चलति भगिनि ?' । अहं वनात् काष्ठानि आनीय विक्रयणं करोमि तेनैव प्रकारेण जीवनयापनं

भवति । एतस्याः पिता भगवतः समीपम् अल्पवयसि एव गतवान् । किञ्चित् धनं क्षेत्रं च आसीत् तस्य विक्रयणं कृत्वा लब्धं धनं ग्रामस्य जलव्यवस्थार्थं प्रपाव्यवस्थार्थं दत्तवती । इदानीम् अहं मम पुत्री च परिश्रमं कृत्वा जीवनयापनं कुर्वः । तस्याः भगिन्याः वचनानि श्रुत्वा महाराजः गद्गदः अभवत् । सत्यम्; श्रमं कृत्वा अर्जितायां श्रेष्ठिकायां यादृशः आनन्दः तादृशः अनायासं प्राप्तायाम् अपूपिकायां कुतः !!

८० जनसेवायै समर्पितः कराञ्जलिः ॥

मातः ! जलं ददातु । कण्ठः शुष्कः भवति । मातः ! जलं ददातु । देहरादूनस्य द्रुतगामिरेलयानस्य एकस्मिन् जनसम्मर्दे प्रकोष्ठे एकस्याः बालिकायाः आर्तस्वरः आसीत् । समीपे एव जनस्थानकमध्ये स्थितस्य सिन्धिसमाजस्य अध्यक्षस्य पुस्तकापणस्य अधिकृतस्य स्वामिनः साधुरामस्य कर्णयोः एषः शब्दः अश्रूयत । तदा एकचसकं जलम् आनेतुम् अगच्छत् । किन्तु रेलयानं कदा कस्य कृते स्थगितं भवेत् ! यानं प्राचलत् । तदा चिन्तनस्य धरातले उपविष्टेन महानुभावेन (साधुरामेण) कक्षमध्ये स्थापितजलदेवताम् एव साक्षिणं कृत्वा सङ्कल्पं कृतवान् - “अस्मात् रेलविरामस्थानात् गङ्गामातुः देशस्य कोऽपि यात्री पिपासातुरः नैव गमिष्यति ।”

द्वितीयदिवसे हस्ते द्रोणीं गृहीत्वा प्रत्येकं यानस्य यात्रिभ्यः जलं पाययितुं सः संलग्नः अभवत् । पश्यतां सेवाभाविजनानां पङ्क्तिः जाता । उत्साहिनः कार्यकर्तारः रेलस्थानकस्य एकस्मिन् कोणे १०० घटेषु जलं प्रपूर्य स्थापितवन्तः । प्रत्येकस्मिन् यात्रिकयाने २०० सक्रियाः हस्ताः सेवायां समर्पिताः । अद्यापि जनसेवार्थं समर्पिताः अगणिताः हस्ताः ग्रीष्मर्तौ जनसेवायां सम्मिलिताः दृश्यन्ते । देहलीं मोहमयीं रत्नां प्रति गच्छत्सु यात्रिकयानेषु गच्छतः जनान् पृच्छन्तु शीतलजलं कुत्र मिलति ? उत्तरं मिलिष्यति- ‘भिवानी मण्डी’ ॥

८१ हृदयस्य विशालता ॥

ईश्वरचन्द्रविद्यासागरः सोपानतः अवतरन् अपश्यत् - सेवकः सोपाने एव शयानः अस्ति । एकं पत्रं तस्य हस्ते आसीत् । विद्यासागरः शनैः तस्य समीपं गत्वा पत्रं तस्य हस्तात् निष्कास्य अपठत् । पत्रपठनानन्तरं स्वप्रकोष्ठं गतवान् । व्यजनम् आनीय सेवकस्य उपरि वायुं कृतवान् । तदानीं तस्य एकं मित्रं तत्रागच्छत् । तद् दृश्यं दृष्ट्वा विस्मितः सन् अवदत् - भवता तु अद्भुतं कार्यं कृतम् । ७-८ रूप्यकात्मकं मासिकं वेतनं प्राप्तवतः सेवकस्य सेवां करोति ! एतद् उचितं न । विद्यासागरः अवदत् - तेन किम् ? मम पितुः अपि मासिकं वेतनं ७-८ रूप्यकात्मकम् आसीत् । मम स्मरणे अस्ति .. एकस्मिन् दिवसे मार्गे चलन् सः अचेतनः अभवत् । एकः शाकटिकः तं जलम् अपाययत् व्यजनं च कृतवान् । अहं तु अस्मिन् सेवके स्वर्गीयस्य पितुः मूर्तिं पश्यन् अस्मि । इत्युक्त्वा तूष्णीम् अभवत् । तस्य मित्रं स्तब्धं जातम् । विद्यासागरस्य विशालं हृदयम् आत्मीयभावः इत्येतद् अनुपमम् अनुकरणीयम् उदाहरणम् अस्ति ॥

८२ सागरस्य तरङ्गाणां सम्बोधनम् ॥

नगरे प्रसिद्धस्य नेतुः भाषणं जातम् । एकः युवकः तस्य भाषणं श्रुतवान् । भाषणं श्रुत्वा अभिभूतः सञ्जातः । सः अचिन्तयत् - किम् अहमपि एतादृशं भाषणं कर्तुं शक्यामि वा ? तस्य नाम आसीत् डिमास्थनीझः ।

किन्तु तत्र आपत्तिः सा आसीत् यत् सः लोलजिह्वः आसीत् । डिमास्थनीझः उत्तमवक्ता भवितुम् अभिलाषं कृतवान् । सः एकान्ते समुद्रतीरम् अगच्छत् । समुद्रतरङ्गान् सम्बोधयन् वक्तुं प्रारब्धवान् । तत्र भयं नासीत् न च क्षोभः । किन्तु जिह्वालौल्यदोषः कथं गच्छेत् ?

एकदा एकः विचारः तस्य मस्तिष्के समागतः । सः स्वमुखे प्रस्तरखण्डान् स्थापयित्वा वक्तुम् अभ्यासं कृतवान् । निश्चयः दृढः स्यात्, प्राणान् समर्प्य प्रयासं कुर्यात् चेत् मनुष्यः किं कर्तुं न शक्नुयात् !

डिमास्थनीझः एकस्मिन् दिवसे प्रभायुक्तं भाषणं कर्तुं समर्थः विख्यातः च अभवत् ॥

८३ कीदृशैः रेणुकणैः भवन्ति कर्मवीराः !

१९०३ ईस्वीये ज्ञातवान् - माता रुग्णा अस्ति । गृहं प्राप्ते सति ज्ञातवान् भ्रातृजाया दिवङ्गता आसीत् । अग्रजः पण्डितः नानकचन्दः महारोगेण (प्लेग-रोगेण) ग्रस्तः अस्ति । मातामह्याः तु पूर्वमेव स्वर्गवासः जातः आसीत् । एतत् सर्वं दृष्ट्वापि क्रान्तिपथस्य पान्थः विचलितः नाभवत् ।

सैनिकेषु विद्रोहस्य प्रचारं कुर्वन् एकदा निगडितः अभवत् । अभियोगः प्राचलत् । न्यायाधीशेन प्राणान्तदण्डः घोषितः । प्राणान्तस्य दिवसः आगतः । वधस्तम्भ-रज्जुप्रभृति व्यवस्थाः सज्जाः आसन् । जानपदन्यायाधीश-लार्डमहोदयद्वारा अनुरोधः कृतः यदि क्षमायाचना क्रियते तर्हि प्राणान्तदण्डः स्थगितः भवेत् । “क्षमायाचना ? क्षमां तु आङ्ग्लसर्वकारः याचेत । कारणम् - अत्याचारस्तु तैरेव आचरितः । अहं तु स्वदेशं प्रति स्वकर्तव्यस्य पालनं कृतवान् ।” न्यायाधीशः सोहनलालं पश्यन् अवदत् - “किमर्थं व्यर्थं जीवनं ददासि ? स्वल्पेन कारणेन एव स्वप्राणान् रक्षितुं शक्नोषि । किमर्थं न रक्षसि स्वप्राणान् ?”

सोहनलालेन उक्तम् - “देशस्य कृते मरणं किं व्यर्थं मरणम् अस्ति वा ? भवेत् तव देशे । जानासि मम मरणानन्तरं किं भविष्यति ? अहं प्राणान् यच्छामि तर्हि युवकेभ्यः मरणस्य भयं निर्गमिष्यति । सर्वे मिलित्वा विदेशिनां सत्तां नक्ष्यन्ति । वन्दे मातरम् ।”

सोहनलालस्य वधरज्ज्वा प्राणान्तः अभवत् । कैः रेणुकणैः भवन्ति कर्मवीराः ?

८४ अन्यायस्य विरुद्धं सङ्घर्षः ।

क्रान्तिकारी नारायणदासः खरेमहोदयः हीमगढराज्ये शोषितानां पीडितानां जनानां पक्षतः आक्रोशं जनयन् आसीत् । क्षेत्रस्वामिद्वारा क्रियमाणस्य शोषणस्य विरोधं सङ्घर्षम् अकरोत् । एकदिवसे क्षेत्रस्वामिनः तम् आक्रमितुं योजनां कृतवन्तः । मित्रैः बोधितः ‘तत्र न गच्छेः गते सति जीवनं सङ्कटे अस्ति’ इति । अत्रैव अवरोधेन किं भवेत् ? मया तु आजीवनम् अनेन प्रकारेण एव कार्यं कर्तव्यम् अस्ति । प्रश्नः तु अन्यायात् विरुद्धं सङ्घर्षः अन्तर्पर्यन्तं चलिष्यति । श्रीनारायणः स्वकीयां जीर्णं पादगन्त्रीं गृहीत्वा अगच्छत् । मार्गे क्षेत्रपतिप्रेषिताः आतङ्कवादिनः जनाः आसन् । निःशस्त्रे क्रान्तिकारिणि आक्रमणं कृतवन्तः । नारायणदासस्य शरीरं खण्डशः अभवत् ।

नारायणदासः देशस्य यथा मृत्तिकया संवर्धितः तस्यामेव विलीनः अभवत् । किन्तु तस्य शब्दाः इदानीमपि वायुमण्डले गुञ्जायमानाः सन्ति । क्रान्तिकारी कदापि न विश्राम्यति । अविरतं भ्रममाणः चलन् खलु अस्य पथः सत्यपथिकः अस्ति । तस्य असीमशरस्थलम् अस्ति मातृभूमेः उत्सङ्गः (क्रोडः) ॥

८५ सद्भावना ।

सद्भावना सहकारिता स्नेहश्च । युधिष्ठिरस्य अन्तकालः समागतः । पुण्यपापयोः गणना अभवत् । अश्वत्थाम्नः प्रसङ्गे अर्धम् असत्यम् उक्तम् आसीत् अतः एव किञ्चित् कालं नरके वासः अपि अभवत् । युधिष्ठिराय प्रश्नः कृतः - “भवान् पूर्वं स्वर्गस्य आनन्दम् अनुभवति नरकस्य यातनां वा ?” युधिष्ठिरः पूर्वं नरकं गन्तुम् उचितम् अमन्यत । नरकं गतवान् । नरकस्य निवासिनः तस्य पुण्यात्मनः दर्शनं कृत्वा प्रसन्नाः अभवन् । तस्मिन् सन्तप्ते क्षेत्रेऽपि शीतलतायाः तरङ्गाः समागताः । द्वितीये दिवसे यदा युधिष्ठिरः प्रयातुं सज्जं दृष्टवन्तः तदा नरकवासिनः रोदनम् अकुर्वन् अकथयन् च ते - ‘यदि भवान् अत्र तिष्ठेत् चेत् अस्माकं कृते उपकारः भवेत् ।’ युधिष्ठिरः गम्भीरः अभवत् अचिन्तयत् च - कतमः उपायः कर्तव्यः यतः स्वर्गगमनं स्थगितं स्यात् ! येन एतेषां दीनदुःखिनां मध्ये अहं सदा तिष्ठेयम् ! सर्वेषाम् उपरि उपकारः स्यात् । चित्रगुप्तं पृष्ठवान् । तदा चित्रगुप्तः उक्तवान् - ‘यदि भवान् समस्तं च पुण्यं यदि नरकवासिभ्यः दद्यात् एतेषां पापं स्वस्य उपरि स्थापयेत् तर्हि तथा भवितुम् अर्हति ।’

युधिष्ठिरः झटिति स्वीकृतवान् । नरकवासिनः स्वर्गं गत्वा न्यवसन् । इदानीम् अत्र युधिष्ठिरः एकाकी अभवत् । स्वकीयसद्व्यवहारेण यमदूताः सन्मित्राणि अभवन् । स्वल्पैः दिवसैः नरकलोकः सद्भावनायाः सहकारितायाः सौजन्यस्य च अनुपमं गृहम् अभवत् । तत्रापि स्वर्गस्यैव वातारवणं जातम् ।

८६ रुसो-महोदयस्य क्लेशस्य विद्यालये अध्ययनम् ॥

एकसहस्रवर्षपूर्वं लाथोन्सनगरे एकं भोजनस्य आयोजनम् अभवत् । गणान्यजनाः तत्र सम्मिलिताः अभवन् । यूनानस्य पौराणिकानां वार्तानां चित्रविषये

कश्चन विवादः समुत्पन्नः । अतिथीनाम् एवं विवादं वर्धमानं दृष्ट्वा गृहस्वामी एकं कर्मकरम् आहूय चित्रविषये बोधयितुम् उक्तवान् । कर्मकरः स्पष्टं सङ्क्षिप्तं सरलं यथा स्यात् तथा अबोधयत् । सर्वे आश्चर्यचकिताः अभवन् । कर्मकरस्य कथनेन सर्वे सन्तुष्टाः आसन् । एकः अतिथिः आदरभावेन पृष्ठवान् - 'महाशय ! भवान् कस्मिन् विद्यालये शिक्षां प्राप्तवान् ?' कर्मकरः नम्रभावेन उक्तवान् - 'अहम् अनेकेभ्यः विद्यालयेभ्यः शिक्षां प्राप्तवान् अस्मि । किन्तु कष्टस्य विद्यालये अधिकम् अध्ययनं कृतवान् अस्मि । निर्धनतायाः कारणतः तस्य कियान् लाभः अभवत् !' अग्रे गत्वा सः निर्धनः कर्मकरः क्रान्तिकारी जानजेक-रुसो अभवत् । यस्य ग्रन्थानां पठनं सर्वेषां देशानां जनाः आदरेण श्रद्धया च कुर्वन्ति स्म ।

८७ प्रयत्नेन किम् असाध्यम् ?

थियोडोर - पार्करः एकस्मिन् दिवसे उक्तवान् । 'पितः ! किं मह्यम् अवकाशः मिलिष्यति वा ?' निर्धनः पिता विस्मितः सन् स्वकनिष्ठपुत्रं प्रति अपश्यत् । अग्रिमदिवसे कार्याणि तु बहूनि आसन् तथापि पुत्रस्य प्रबलाम् इच्छां दृष्ट्वा तस्मै अवकाशं दत्तवान् । थियोडोरः अद्य उत्साहितः आसीत् । प्रातःकाले शीघ्रम् उत्थितः । दशकोशपर्यन्तं पदातिः चलित्वा हार्वर्ड-महाविद्यालयं प्राप्तवान् । सः तत्र प्रवेशपरीक्षायां प्रवेशार्थम् इच्छां प्रकटितवान् । सः अष्टवर्षीयः एव नियतरूपेण विद्यालयं गन्तुं न शक्तवान् आसीत् । शीतकाले केवलं मासत्रयमेव विद्यालयं गन्तुं शक्नोति स्म । सदा स्वपाठकार्यं कुर्वन्नेव कण्ठस्थं करोति स्म । अवशिष्टसमयम् उत्तमानां ग्रन्थानां पठनं कृत्वा यापयति स्म । पुस्तकानि याचित्वा पठति स्म । एकं पुस्तकं सः याचितुं न शक्तवान् । सूर्योदयात् पूर्वम् उत्थाय बदरीफलानि गृहीत्वा बोस्टनप्रदेशस्य आपणे विक्रीय आगतवान् । बदरीफलस्य विक्रयणं कृत्वा लेटिनकोर्सः लैटिनस्य अभ्यासपुस्तिकां क्रीतवान् । थियोडोरः महाविद्यालयं प्रवेशार्थं गतवान् आसीत् । रात्रौ विलम्बेन गृहं प्राप्तवान् । आगत्य पितरं प्रवेशविषयकसफलतायाः वार्ताम् उक्तवान् । पिता धन्यवादं प्रदाय उदासीनस्वरेण उक्तवान् - 'पुत्र ! पठनस्य व्ययं दातुं न शक्यामि ।' अस्तु तर्हि पितः ! अहं गृहे एव स्थित्वा पठिष्यामि । अन्तिमां परीक्षां दत्त्वा पदवीं प्राप्स्यामि । थियोडोरः एवमेव कृतवान् । सः अग्रे देशस्य गौरवस्वरूपः अभवत् ॥

८८ बलिदानस्य परम्परा ॥

प्रसिद्धकविः पण्डितः माखनलालचतुर्वेदी स्वस्य अनुजस्य व्रजभूषणस्य विवाहं सम्पाद्य गृहं प्रत्यागच्छन् आसीत् । प्रातः अष्टवादनस्य समयः आसीत् । इतरसीजंक्शनस्थाने यानं परिवर्तितुं प्रतीक्षमाणः समीपे एव धर्मशालां गत्वा समाचारपत्रं पठितुम् आरब्धवान् । तदानीं सहसा राजभट्टः आगत्य मध्यमानुजं रामदयालचतुर्वेदिनं राजद्रोहस्य भाषणं कृतम् इति आभयोगेन निगडनम् अकुर्वन् । रामरतनलाल-चतुर्वेदी धर्मशालाम् आगत्य समाचारं दत्तवान् - मध्यमपितृव्यं रामदयालं राजभट्टः नीतवन्तः इति । पण्डितमहोदयः किञ्चित्कालं शान्तः भूत्वा अवदत् - विवाहः सफलः जातः । वधूः भाग्यवती अस्ति । परिवारे त्यागस्य बलिदानस्य परम्परा वर्धमाना अस्ति ॥

८९ गुरुदक्षिणा ॥

व्यासपूजाप्रसङ्गः आसीत् । शिवाजीः समर्थगुरोः रामदासस्य आश्रमं गतवान् । तत्र गुरुपूजार्थम् अनेके गुरुभक्ताः समागताः आसन् । शिवाजीः अपि तेषां पङ्क्तौ उपाविशत् । कमशः शिष्याः गुरुरामदासस्य समीपम् आगच्छन्तः गच्छन्तः दण्डवत् प्रणामं कृत्वा स्थाल्यां स्वस्य उपायनं संस्थाप्य गच्छन्ति स्म । गुरुदेवः शिष्याणां परिचयं कृत्वा आशीर्वादं प्रदाय उपहारं (उपायनं वा) समाजसेवानिमित्तम् आश्रमस्य प्रबन्धकाय समर्पयन्ति स्म ।

“अरे, शिवाजीमहाराज ! भववान् ?” दण्डवत् प्रणामं कुर्वन्तं छत्रपति-महाराजम् उत्थाप्य आश्लिष्य च समर्थः रामदासः द्रवितः अभवत् । सर्वे उपस्थिताः जनाः मूर्तिमन्तः इव जाताः । शिवाजी एकां पत्रपोटलिकां स्थाल्यां स्थापितवान् । अहं सम्पूर्णं राज्यं निजसम्पत्तिं च भवते समर्पयामि ।

बाढम्, तर्हि त्वं किं करिष्यसि ?

संन्यासम्, भवतः सेवाम् ।

अद्यपर्यन्तं किमपि कृतं तत् सेवा नासीत् ?

भवान् यथा मन्येत । अहं गच्छामि वा ?

स्वराज्ये सुराज्यस्य निर्माणं करोतु । एतत् शासनं त्वमेव सञ्चालय । पत्रपार्श्वीयं प्रतिददानः गुरुः अवदत् - “तथा च इदं राज्यं संन्यासिराज्यं मत्वा सञ्चालय ।

गृहाण इमं काषायं ध्वजम् । अद्यारभ्य इमम् एव स्वराज्यध्वजत्वेन स्थापय ।”

तदारभ्य शिवाजीमहाराजस्य राज्यध्वजः अपि काषायध्वजः अभवत् ॥

९० अग्रतः चतुरो वेदाः पृष्ठतः सशरं धनुः ॥

डॉ. बालकृष्ण-शिवराम-मुंजे महोदयस्य मेलनं पण्डित-मदनमोहन-मालवीय-महोदयेन सह अभवत् । हिन्दूविश्वविद्यालयस्य योजनाविषये चर्चा अभवत् । हिन्दूविश्वविद्यालयस्य मानचित्रं (नक्शा) तस्य समीपे स्थापितवान् । मुंजे-महोदयः सर्वं दृष्टवान् उक्तवान् च ‘अस्मिन् एका त्रुटिः अस्ति । अत्र सैन्यविज्ञानशास्त्रस्य च विभागः नास्ति ।’ मालवीयः उक्तवान् ‘वेदे उक्तम् अस्ति; सत्यमेव जयते ।’ मुंजेमहोदयस्य उत्तरम् आसीदेव - ‘अग्रतः चतुरो वेदाः पृष्ठतः सशरं धनुः; इति सत्यमेव अस्ति ।’ डॉ. मुंजे कीदृशः दूरदर्शी आसीत् । तं प्रणमामः । आगच्छत आवाहनं कुर्मः । ब्रह्मतेजसः क्षात्रतेजसः च पूजकैः अस्माभिः भवितव्यम् ॥

९१ गो-सेवा ॥

राजा दिलीपः सन्ततेः अभावकारणतः दुःखितः आसीत् । वंशपरम्परा कथं चलिष्यति इति चिन्तितः आसीत् । उद्विग्नमनसा गुरुवशिष्ठस्य आश्रमं गतवान् । तत्र गुरुसमीपे स्वस्य दुःखस्य कारणं निवेदितवान् । ऋषिः उक्तवान् ‘त्वम् अत्र प्रकृत्याः क्रोडे स्थित्वा दुग्धकल्पं कुरु । सपत्नीकः आदिवसं गोसेवां कुरु । गोचारणाय वनं गन्तव्यम् । यत्र गौः गच्छेत् तस्याः अनुगमनं करणीयम् ।’ राजा रज्ञी च गुरोः आदेशं स्वीकृतवन्तौ । तस्य पालनं च कृतवन्तौ ।

वने एकदा सिंहः गोः उपरि आक्रमणं कृतवान् । राजा प्रतिरोधं कृत्वा अकथयत्; ‘गां त्यज मां च भक्षय ।’

गां प्रति निष्ठायाः गुरुभक्तिविषये उत्तरदायित्वे दृढतायाः परीक्षणे च राजा सफलः अभवत् । तपश्चर्यायाः कर्तव्यनिष्ठायाः सन्मुखं सिंहः नतमस्तकः अभवत्, गां च मुक्तवान् । रज्ञः अहितमपि नाभवत् । समयानुसारं राजा दिलीपः उत्तमं पुत्रम् प्राप्तवान् । तेन कुलपरम्परा अवर्धत ॥

९२ राम-नाम ॥

बाल्यकाले गान्धिनः भूत-प्रेततः भयं भवति स्म । एकवारं मोहनः प्रकोष्ठतः बहिः गच्छन् आसीत् भयकारणतः हृदयं धमनीव कम्पायमानम् आसीत् । संयोगवशात् समीपे एव कर्मकरी रम्भा आसीत् । तया मोहनस्य शिरसि प्रेम्णा हस्तं संस्थाप्य उक्तम् अन्धकारतः कोऽपि भयम् अनुभवति वा ? रामनाम उच्चरन् चलतु । रामः भवतः रक्षां करिष्यति । ततः मोहनः स्वस्वभावस्य दुर्बलतायाः उपरि विजयं प्राप्तवान् । रामनाम तस्य जीवनस्य मन्त्रः अभवत् । जीवनस्य अन्तिमक्षणपर्यन्तं सः रामनाम जपं कृतवान् ।

९३ अङ्गुलिमालः ॥

महापुरुषाः सत्यतायाः धर्मस्य च प्रचारं प्रसारं कर्तुं देशान् भ्रमन्ति । एतादृशेषु महापुरुषेषु एकः महात्मा बुद्धः आसीत् । एकदा सः श्रावस्तीं गतवान् । तत्रत्यः राजा प्रसेनजित् अङ्गुलिमालनाम्नः लुण्ठकात् आतङ्कितः आसीत् । राजा प्रजानां दुःखतः बहुचिन्तितः आसीत् । अङ्गुलिमालः एकः भयङ्करः तस्करः आसीत् । तेन एकसहस्रं मनुष्यान् मारयितुं प्रतिज्ञा कृता आसीत् । सङ्ख्यायाः गणनां कर्तुं मानवस्य हत्यां कृत्वा तस्य अङ्गुल्याः छेदनं कृत्वा कण्ठमालां करोति स्म । अतः तस्य नाम अङ्गुलिमालः अभवत् ।

महात्मा बुद्धः वनं प्रति प्रस्थितवान् । मार्गे रक्षकैः वारितः तथापि सः अग्रे अचलत् । सहसा “तिष्ठ” इति शब्देन सह विकरालः मानवः सम्मुखे उपस्थितः । कण्ठे अङ्गुलिमालां दृष्ट्वा बुद्धः अवगतवान् । बुद्धः प्रेम्णा दयया च तं दृष्ट्वा अवदत् - अहं तु अत्र अतिष्ठम् त्वं कदा स्थास्यसि ? तस्करः बुद्धस्य तेजसा भयभीतः जातः बुद्धः तं बोधितवान् । एषः संसारः दुःखानां गृहम् अस्ति । त्वं दुःखं प्रति धावसि । एतत् श्रुत्वा एव तस्करः बुद्धस्य चरणयोः अपतत् । सत्यस्य मार्गम् अपृच्छत् । बुद्धः तस्मै दयायाः शान्त्याः प्रेम्णाः उपदेशं दत्त्वा स्वशिष्यं कृतवान् । तस्करस्य समीपे शस्त्राणि आसन् । बुद्धः शस्त्ररहितः आसीत् । किन्तु बुद्धस्य समीपे दयाभावः आसीत् । यस्य बलेन तस्करस्य उपरि विजयं प्राप्तवान् ।

९४ बुद्धिमत्ता ॥

स्वामिरामतीर्थः अध्यापनं कुर्वन् आसीत् । एकस्मिन् दिवसे अध्ययनकक्षे श्यामफलके एकां रेखां कृत्वा छात्रान् पृष्ठवान् – एतस्याः रेखायाः प्रोज्झनं विना कोऽपि एतां स्वल्पां कर्तुं शक्नुयात् वा ? सर्वे छात्राः द्विधाम् अन्वभवन् । तदा एकः छात्रः तस्याः रेखायाः समान्तरं द्वितीयां दीर्घां रेखां कृतवान् । तदा प्रथमा रेखा ह्रस्वा अभवत् ।

स्वामीरामतीर्थः अवदत् एतस्य एकः गूढार्थः अपि अस्ति । जीवने महान् भवितुम् एतत् आवश्यकं नास्ति यत् अन्यस्य न्यूनता दर्शनीया अथवा तस्य निन्दा करणीया इति । आवश्यकम् अस्ति स्वयं स्वगुणान् विस्तृतान् करोतु । एषः एव हिन्दू-संस्कृतेः सारः अस्ति ।

९५ अक्रोधेन जयेत् जगत् ॥

भगवान् बुद्धः भिक्षां याचमानः एकस्य अतिकृपणस्य धनिकस्य भवनं प्राप्तवान् । दानधर्मं कर्तुं सः नैव जानाति स्म । बुद्धं दृष्ट्वा दन्तानां कटकटाशब्दं कृत्वा गालिदाम् अकरोत् । गालिं श्रुत्वा बुद्धः किञ्चित् अपि विचलितः क्रुद्धः वा न अभवत् । सः मूकः स्थितः धनिकः एतत् दृष्ट्वा अचिन्तयत् – अवश्यम् एषः महापुरुषः भवेत् यतो हि गालिं श्रुत्वा अपि मौनः तिष्ठति । सः झटिति बुद्धस्य समीपम् आगतः । तस्य चरणयोः पतित्वा क्षमायाचनाम् अकरोत् । बुद्धः तम् आलिङ्गनं कृतवान् । धनिकः साक्षर्यं पृष्ठवान् – भवान् एतावद् अपमानं कथं सोढुं शक्नोति ?

बुद्धः उत्तरम् अयच्छत् – चिन्तयतु यत् त्वम् एकां गां दातुम् इच्छसि किन्तु अहं स्वीकर्तुम् न इच्छामि तर्हि तस्याः गोः उपरि कस्य अधिकारः भविष्यति ? धनिकः स्वदोषं ज्ञातवान् अनया घटनया तस्य मानसं विरक्तम् अभवत् अतः स्वस्य सम्पूर्णां सम्पत्तिं दानाय दत्त्वा स्वयं भिक्षुकः अभवत् ।

९६ परिश्रमः अस्माकं देवता ॥

एकस्मिन् दिवसे मुद्रणालयस्य विद्युत् सहसा अपगता । एतादृशे अवसरे प्रथमे पृष्ठे सूचना लिखिता भवेत् - विद्युत् अपगता अतः समाचारपत्रं विलम्बेन प्रकाशितम्" इति । किन्तु पं. दीनदयालः एतादृशे समये अपि रात्रौ पत्रं स्वहस्तेन चालयन् स्वयं स्वाचरणेन शिक्षणं दत्तवान् । यथा अस्माकं देशे यदा-कदा उद्घुष्यते 'श्रमः अस्माकं देवता अस्ति' किन्तु प्रशिक्षणक्षेत्रे सा देवता न दृश्यते ।

९७ धरायां प्रत्येकपुत्रः राजपुत्रः ॥

ओरछा - मध्यप्रदेशस्य महाराजः वीरसिंहदेवनंगी अस्मिन् गृहीत्वा स्थितः आसीत् । सः बन्दिनं राजकुमारं पृष्ठवान् - प्रवीणराय ! किं साधोः हत्या त्वया कृता? उद्दण्डः प्रवीणरायः उत्तरमयच्छत् - अहं तस्य हत्यामेव न अपि तु आखेटे विघ्नकारस्य साधोः दुःसाहसस्य दण्डं दत्तवान् । प्रमुखमन्त्रिणा अन्यमन्त्रिभिः च प्रार्थना कृता - युवराजाय कठोरदण्डः न दातव्यः इति । नहि एतादृशः उद्दण्डः युवराजः सिंहासनस्य उत्तराधिकारी भवितुम् अर्हति । प्रजानां शिरोमणेः साधोः हननसमये किमपि योग्यायोग्यं न विचारितवान् । एवं वदन् महाराजः युवराजस्य मस्तकं शरीरात् भिन्नं कृतवान् गर्जनं च अकरोत् - कः वदति सिंहासनस्य उत्तराधिकारी गतः इति । अत्रत्यः प्रत्येकः धरापुत्रः राजपुत्रः अस्ति । तस्यापि तथैव अधिकारः अस्ति यथा युवराजस्य भवेत् । न्यायस्य अग्निशिखायामेव ओरछाराज्यं समताशक्तेः एतादृशः दुर्गः अभवत् यत्र शत्रूणां प्रहारं कर्तुं साहसं न भवति ॥

९८ सौहार्दपूर्णः पत्रव्यवहारः ॥

फ्रेन्कलिन देलानो रुजवेल्टमहोदयः अमेरिकसंयुक्तराष्ट्रस्य द्वात्रिंशत्तमः (३२) राष्ट्रपतिः आसीत् । सः द्वितीये विश्वयुद्धे स्वदेशस्य कृते प्रशंसनीयां भूमिकाम् अवहत् ।

रुजवेल्टमहोदयस्य स्वभावः आसीत् यत् - यदा तस्य निजसचिवः पत्रं सज्जीकृत्य हस्ताक्षरं कारयितुं समीपम् आगच्छति स्म तदा पत्रे किञ्चिदपि संशोधनं

कृत्वा पत्रस्य अन्तिमभागे किमपि लिखति स्म । कदाचित् पत्रं पुनः सज्जीकर्तुमपि प्रेषयति स्म । द्वितीयवारं तस्मिन् संशोधिते पत्रे ऽपि राष्ट्रपतिः किञ्चित् लिखित्वा ददाति स्म ।

एकस्मिन् दिवसे साहसं कृत्वा सचिवः अपृच्छत् - महोदय ! टङ्कनपद्मम् लिखिते पत्रे भवान् स्वहस्तेन लिखित्वा किमर्थं विकृतं करोति ? राष्ट्रपतिः सचिवं सस्नेहम् अकथयत् - हस्तलेखे लेखकस्य व्यक्तित्वं प्रकटितं भवति तथा च यः जनः पत्रं प्राप्नोति केवलम् औपचारिकतामेव न ज्ञात्वा आत्मीयताम् अपि अनुभवति । हस्तलिखिते अंशे तस्य दृष्टिः तिष्ठति । सः जानाति एते हस्तलिखिताः शब्दाः सविशेषं मम कृते लिखिताः सन्ति इति । सौहार्दपूर्णः पत्रव्यवहारः परस्परं बध्नाति । द्वयोः सम्बन्धः सुदृढश्च भवति । सचिवः एतत् श्रुत्वा पुलकितः अभवत् सः महतीं शिक्षां च प्राप्तवान् ॥

९९ समतार्थं ममता ॥

ग्रामे सङ्घस्य शाखायाम् एकः उत्सवः आसीत् । तत्र पं. दीनदयालस्य बौद्धिकम् आसीत् । शाखायां कार्यक्रमे समाप्ते ओमप्रकाशः उत्तरप्रदेशस्य क्षेत्रीयः प्रचारकः श्रीकल्याणसिंहः (भूतपूर्वः मुख्यमन्त्री) च कैश्चन स्वयंसेवकैः सह ग्रामस्य मार्गं प्रापयितुम् आगच्छताम् । पदातिमार्गे एकः कूपः आसीत् । कूपः यद्यपि गभीरः नासीत् हस्तेन कूपपटः स्प्रष्टुं शक्यते स्म । अन्धकारः आसीत् दीनदयालस्य पादौ स्वखलितौ सः कूपे अपतत् । कूपतः पण्डितजी उक्तवान् अहं नीचैः पतितः अस्मि । किञ्चित् पादबलेन स्वयम् उपरि उत्थातुं प्रयासं करोमि । भवन्तः अपि नीचैः नत्वा हस्तौ प्रसारयन्तु । द्वयोः जनयोः हस्ताः मिलेयुः तर्हि उपरि आगमिष्यामि । तथैव अभवत् । पण्डितजीः बहिरागतः, तथा मार्गे चलन् प्रसङ्गम् उक्तवान् तत्र समस्तदेशवासिनां कृते सिद्धान्तं दत्तवान् । दीनदयालस्य विचारः आसीत् ये युगयुगतः दलिताः पीडिताः शोषिताः तथा उपेक्षिताः तेषां कृते स्वप्रयासेन स्वपद्ध्याम् उत्थातुम् अवसरः दातव्यः । तेषां कृते सहयोगस्य हस्ताः प्रसारणीयाः । उपरिष्ठाः जनाः अहङ्कारं परित्यज्य नीचैः आत्मीयान् हस्तान् लम्बयन्तु पतितान् च उत्थापयन्तु एषा एव समतायाः रीतिः अस्ति । समतायाः मूले ममता अस्ति । अनेन व्यवहारेण एव देशस्य कल्याणं भविष्यति ॥

१०० आदर्शः शिक्षकः ॥

भूतपूर्व-राष्ट्रपतेः डॉ. राधाकृष्ण(न)स्य जन्म उटपाश्रीवीरस्वामिनः गृहे अभवत् । पिता पौरोहित्येन सह शिक्षकस्य अपि कार्यं करोति स्म । राधाकृष्णः स्वस्य निर्माणं स्वकीयेन एव भगीरथपुरुषार्थेन कृतवान् । १९०८ ईस्वीये मद्रास् प्रेसिडेंसी कालेज्मध्ये दर्शनस्य तर्कशास्त्रस्य च सहायक-प्राध्यापकपदे नियुक्तः अभवत् । तस्य व्याख्यानशक्तिः विलक्षणा आसीत् । तस्य वाण्यां तर्कस्य भावनायाः च सामञ्जस्यम् आसीत् । तस्य व्याख्याने एकः चमत्कारः आसीत् । सः शीघ्रमेव लोकप्रियः शिक्षकः अभवत् । सः स्वकक्षायाः प्रत्येकं छात्रं जानाति स्म । छात्राः तं सहजतया सन्नेहं मिलन्ति स्म । राधाकृष्णः छात्राणां सहायतां स्वधर्मं मन्यते स्म ।

डॉ. राधाकृष्णः यदा उपराष्ट्रपतिः अभवत् तदा तस्मै कलकत्ता विश्वविद्यालयस्य एकेन छात्रेण पत्रं लिखितं “निर्धनतायाः कारणतः अहं भवता लिखितं ‘इन्डियन् फिलोसोफी’ पुस्तकं केतुम् असमर्थः अस्मि । कृपया परीक्षापर्यन्तं भवतः पार्श्वे स्थितं पुस्तकं मिलेत् परीक्षानन्तरं प्रत्यर्पयिष्यामि” इति । डॉ. राधाकृष्णः तस्य कृते तत्पुस्तकं प्रेषितवान् तथा पत्रमपि प्रेषितं – प्रत्यर्पणस्य आवश्यकता नास्ति । एतादृशी आत्मीयता आसीत् तस्य छात्रान् प्रति ।

आदर्शशिक्षकस्वरूपेण श्रीराधाकृष्णेन छात्राणाम् उत्साहं वर्धयितुं दत्तः परामर्शः अद्यापि अस्माकं कृते मार्गदर्शकः अस्ति । तस्य कथनम् आसीत् “आकाशे उड्डीयमाने सति अपि पादौ भूमौ दृढतया स्थापनीयौ । कदापि पादौ धरातः न उड्डीयेताम् ।

आगच्छत वयमपि एतान् शब्दान् हृदये संस्थापयाम । तथा लक्ष्यमार्गे सुस्थिराः सन्तः अग्रे चलेम ॥

१०१ परोपकारिणी बालिका ॥

इंग्लेन्ड-समीपे समुद्रे एकः प्रकाशस्तम्भः आसीत् । तस्य प्रकाशस्तम्भस्य अधिकारी केनापि कारणेन इंग्लेन्डदेशं गतवान् । रात्रौ समुद्रे भयङ्करः झंझावातः समागतः । प्रकाशस्तम्भमध्ये तत्कर्मचारिणः पत्नी चतुर्दशवर्षीया पुत्री ग्रेस डार्लिंग् च आस्ताम् । सहसा रात्रौ भयङ्करः विस्फोटः अभवत् । ग्रेस तस्याः माता च

ज्ञातवत्यौ यत् कश्चित् पोतः अपतत् । गर्जनं कुर्वतीषु समुद्रस्य करालासु उद्वेलासु पोतस्य जनान् रक्षितुं न कोऽपि उपायः आसीत् । माता पुत्री च द्वेऽपि भगवन्तं प्रार्थनां कुर्वत्यौ आरात्रि स्थितवत्यौ । यदा सूर्योदयः अभवत् तदा ग्रेसा दूरदर्शकयन्त्रं गृहीत्वा प्रकाशस्तम्भस्य उपरि अट्टमारुह्य परितः अपश्यत् । एकमिल्दूरे एकां पटलां समुद्रस्य तरङ्गेषु उच्छलन्तीम् अपश्यत् । तत्र नवजनाः प्राणान् रक्षितुं लम्बिताः आसन् । ग्रेसा झंझावात इव शीघ्रतया प्रकाशस्तम्भतः अवतीर्य मातरम् उक्तवती - मातः इतः दूरे पटलायां नवजनाः प्राणान् रक्षन्तः स्थिताः सन्ति । एवं वदन्ती ग्रेसा किमपि अविचार्य नौकायाम् उपविश्य अधावत् । समुद्रतरङ्गाः नौकाम् उच्छलयन्ति स्म । नौका वारंवारं परिवर्तते स्म । किन्तु ग्रेसा स्वजीवनस्य चिन्तां विना अग्रे नौकां नोदयन्ती अवर्धत । तस्याः लक्ष्यं तु नवजनानां प्राणरक्षणम् एव आसीत् । इतः माता नयने विस्फार्य समुद्रस्य तरङ्गान् गणयन्ती आसीत् । यः अन्येषां प्राणान् रक्षितुं स्वप्राणान् सङ्कटे पातयति सर्वशक्तिमान् ईश्वरः तस्य साहाय्यं करोति एव ।

तस्याः नौका पटलायाः समीपं प्राप्ता । पटलायाः जनाः तस्याः नौकामारूढाः नौका प्रकाशस्तम्भसमीपं प्राप्ता माता उन्मत्ता इव पुत्र्याः आलिङ्गनं कृतवती ।

एतादृश्यां परोपकारिण्या बालिकया देशः गौरवम् अनुभवति । धन्या बालिका ग्रेसा धन्या च तस्याः परोपकारिता ।

१०२ सत्यम् ॥

महात्मनः आनन्दस्वामिनः जीवनस्य एकः मार्मिकः प्रसङ्गः अस्ति । एकदा सः स्वकीयां करुणामयीं जननीं मेलितुं गतवान् । स्वामीजीः यदा द्वारं प्राप्तवान् तदा वृद्धा माता उक्तवती - आगतः पुत्र !

एतत् श्रुत्वैव स्वामीजी स्वां वृद्धमातरं पृष्ठवान् मातः ! भवती तु अतिवृद्धा जाता शरीरं निर्बलमभवत् नयनयोः ज्योतिः अगच्छत् तथापि मां कथं ज्ञातवती ?

माता उक्तवती — तव पादशब्देनैव अहं ज्ञातवती यद् एषः मम पुत्रः अस्ति । अरे ! त्वं कथं जानासि ? अहं तु प्रतिदिनं तवैव प्रतीक्षां कुर्वन्ती आसम् । अहं श्रुतवती यत् त्वं महान् सत्पुरुषः जातः इति । किन्तु मम विश्वासः आसीत् यत् त्वम् एकस्मिन् दिवसे अवश्यं गृहम् आगमिष्यसि । कारणम् अहं तु 'त्वदीयं तीर्थम् अस्मि' । तदा आनन्दस्वामी उक्तवान् - मातः भवती तु ईशमसीह इव

वदसि ? सः अपि उक्तवान् तव स्वर्गं तव मातुः चरणयोः वर्तते । एतत् श्रुत्वा माता उक्तवती - अत्र महात्मा ईशुः नूतनं किम् उक्तवान् ? सत्यं तु सर्वेभ्यः सत्यमेव प्रतीयते ।

१०३ देशस्य धनम् उदरभरणाय न ॥

महान् क्रान्तिवीरः चन्द्रशेखरः आजादः यदा प्रच्छन्नः भूत्वा मातृभूमेः स्वाधीनतायै ब्रिटिश् - शासकानां कूरत्वं प्रति सङ्घर्षं कुर्वन् आसीत् । तदानीं तस्य माता जगरानी देवी अत्यन्तविपन्नायाम् अवस्थायामासीत् । शरीराय चस्त्रं, भोजनाय अन्नं, शाकाय लवणमपि उपलब्धं नासीत् । प्रतिवेशिनः अपि तां नैव पश्यन्ति स्म । भयम् आसीत् यत् आंग्लभट्टाः आजादस्य सहायतायाः सन्देहवशात् ताडनं न कुर्युः ।

यस्मिन् देशे गोघ्रासस्य, मुष्टिदानस्य तथा कीटनां कृते पिष्टदानस्य परम्परा अस्ति तस्मिन्नेव देशे महापुरुषाणां माता भोजनस्य कृते पीडिता भवेत्, यस्य जीवनं देशस्य कृते क्षणे-क्षणे प्रज्वलति ! तर्हि मस्तकं लज्जया अवनतं भवति ।

मातुः कष्टपूर्णायाः स्थितेः समाचारम् अन्ये क्रान्तिवीराः प्राप्तवन्तः । ते दुःखिताः अभवन् । एकेन क्रान्तिकारिणा तस्य पार्श्वे यद् धनं सङ्गृहीतम् आसीत् तत् चन्द्रशेखरस्य मातुः कृते प्रेषितम् । येन महतः क्रान्तिकारिणः मातुः बुभुक्षया मरणं न भवेत् ? धनप्रेषणस्य वृत्तं यदा चन्द्रशेखरः ज्ञातवान् तदा क्रुद्धः भूत्वा तस्य क्रान्तिकारिणः समक्षं भुशुण्डीं कृत्वा अवदत् - “विश्वासघातिन् ! एतत् त्वया किं कृतम् ? पवित्रस्य धनस्य अनेन प्रकारेण अपव्ययः कृतः ? त्वया अस्माकं देशभक्तिः दूषिता । किम् एतदर्थमेव सर्वकारस्य धनराशिं लुण्ठामः ? लुण्ठनं कृत्वा स्वगृहं धनं प्रेषयिष्यामः चेत् अस्मासु दस्युषु च कः भेदः ?” आजादस्य एताम् अलौकिकीं प्रामाणिकतां दृष्ट्वा क्रान्तिकारिणः चकिताः अभवन् । अपराधिनः इव नतमस्तकाः अतिष्ठन् ।

क्षणान्तरम् आजादः भुशुण्डीं पार्श्वे संस्थाप्य अवदत् - “अद्य त्यजामि । किन्तु भविष्ये एवं पुनरावर्तनं न कर्तव्यम् ।

स्मरत देशस्य धनम् उदरभरणाय न भवति ।”

१०४ रोटिकासु भेदः ॥

श्रीगुरुनानकः देशं भ्रममाणः एकं ग्रामं प्राप्तवान् । नानकस्य ग्रामे प्राप्ते दर्शनार्थं जनसम्मर्दः अभवत् । यदा भोजनस्य समयः जातः तदा भक्तजनाः भोजनम् आनीतवन्तः एकः धनिकः आसीत्, सः विविधैः मिष्टान्नैः सह स्वादिष्टं भोजनम् आनीतवान् । अन्ये निर्धनाः आसन् ते शुष्काः रोटिकाः प्रेम्णा गुरुसमीपं भोजनार्थं स्थापितवन्तः । गुरुनानकः धनिकेन आनीतं भोजनं न स्पृष्ट्वा निर्धनैः आनीतं भोजनं कर्तुम् आरब्धवान् ।

धनिकस्य मनसि दुःखम् अभवत् । सः अपृच्छत् - भवान् एवं किमर्थं कृतवान्? गुरुनानकः किञ्चित् कालं मौनं स्थित्वा वामहस्ते धनिकस्य दक्षिणहस्ते निर्धनानां रोटिकां संस्थाप्य किञ्चित् निष्पीडितवान् । जनश्रुतिः अस्ति यत् - वामहस्तस्य रोटिकातः रक्तस्य दक्षिणहस्तस्य रोटिकातः दुग्धधारा निःसृता ।

तदा गुरुनानकः धनिकं पृष्ठवान् - इदानीं त्वमेव वद अहं तव रोटिकां कथं भक्षेयम् ? यत्र अनेकानां निर्धनानां रक्तं निहितं भवेत् । वराकाः निर्धनाः प्रस्वेदं रक्तं च एकीकृत्य परिश्रमं कुर्वन्ति । अतः यूयम् आनन्दम् अनुभवथ । यूयं धनिकाः । अत एव एतेषां रक्तस्य शोषणं कुरुथ । एतेषां रोटिका परिश्रमस्य फलम् अस्ति । अतः दुग्धतुल्या स्वच्छा च अस्ति । अतः अहम् एतामेव भक्षितुम् इच्छामि ॥

१०५ शतमन्योः त्यागः ॥

कथा पुरातनी अस्ति । देशे भयंकरं दुर्भिक्षम् अभवत् । वृष्ट्याः अभाव-कारणतः चतुर्दिक्षु हाहाकारः अभवत् । मनुष्याणाम् अन्नं पशूनाम् आहारः च नासीत् । द्वितीये वर्षेऽपि एषः क्रमः आवर्षं प्राचलत् ।

परितः अस्थिपञ्जराणि एव आसन् । नरेशस्य अक्षयकोषः धनपतीनां धनराशिः अन्नागारः सर्वं समाप्तम् । इन्द्रदेवस्य कृपा भवेत् तदा श्वसितुं शक्नुयुः । केचन अवदन् इन्द्रदेवस्य प्रसन्नतायै नरमेधः कर्तव्यः । सर्वे सहमर्ति दत्तवन्तः । किन्तु बलिरूपेण स्थातुं कः आगच्छेत् ? विशालः जनसमूहः आसीत् । विषयः उद्घुष्टः परन्तु सर्वेषां मस्तकानि अवनतानि । नीरवता लग्ना सहसा एकः सुन्दरः बालकः समर्पणभावेन सह कथयितुं प्रारब्धवान् - “उपस्थिताः महानुभावाः !

प्राणिनां रक्षार्थं लोकहितार्थं मम प्राणाः सहर्षम् उपस्थापिताः सन्ति । एते प्राणाः देशस्य सन्ति देशस्य कृते एव विसर्जिताः भवेयुः तर्हि इतोऽपि अधिकं सौभाग्यं मम कृते किं भवेत् !”

परितः हर्षध्वनिः अभवत् । ‘पुत्र शतमन्यो ! त्वं धन्यः ।’ पिता पुत्रम् अङ्गे संस्थाप्य अवदत् । ‘त्वया तु स्वपूर्वजानां नाम अमरं कृतम् ।’ शतमन्योः जननी अपि शुभाशिषं दत्तवती ।

यज्ञमण्डपः सुसज्जः । शतमन्युः देवराजस्य स्मरणं कृत्वा तत्र प्राप्तवान् । वातावरणं शान्तं नीरवम् आसीत् । बालकः शिरः अवनमय्य बलिनिमित्तं तत्परः आसीत् । किन्तु क्षणानन्तरं किमपि अद्भुतम् अभवत् । सहसा मेघगर्जनेन सह देवेन्द्रः उपस्थितः अभवत् । शतमन्योः मस्तके हस्तं कुर्वन् सुरपतिः अवदत् ‘तव देशभक्तिः सफला जाता । अहं सन्तुष्टः अस्मि । यस्य देशस्य बालकाः स्वदेशस्य समाजस्य च रक्षायै प्राणान् अर्पयितुं तत्पराः भवेयुः तस्य देशस्य पतनं कदापि न सम्भवति ।’

इत्युक्त्वा इन्द्रः तिरोहितः अभवत् । पुनः तस्मिन् दिने एतावती वृष्टिः अभवत् । धरायाः बहुवर्षाणां पिपासा शान्ता जाता । स्थलं जलमयम् अभवत् । सर्वत्र अन्नस्य फलस्य प्राचुर्यं जातम् । शतमन्योः त्यागकारणतः आनन्दस्य सुरसरिः प्रवाहिता जाता । पुनः सर्वेऽपि सुखस्य शान्तेः च वंशीं वादयन्तः तत्र न्यवसन् ॥

१०६ अब्राहम-लिङ्कनस्य दयालुता ॥

अब्राहमः बाल्यकालादेव दयालुः आसीत् । कस्यापि कष्टं दृष्ट्वा विह्वलः भवति स्म । एकस्मिन् दिवसे सः स्वमित्रैः सह भ्रममाणः गृहं प्रत्यागच्छन् आसीत् । मार्गे सम्मुखतः आगच्छन्तम् अश्वम् अपश्यत् । अश्वस्य पृष्ठभागे आच्छादनं तु आसीत् किन्तु तदुपरि आरोहकः नासीत् । लिङ्कनः व्याकुलः अभवत्, यस्य एषः अश्वः अस्ति सः एतस्य आरोहकः कुत्र ? तस्य अन्वेषणं कर्तव्यम् । मित्रैः सरोषम् उक्तम्- अश्वारोहकः स्यात् कश्चित् मद्यपः, कुत्रचित् मूर्छितः पतितः भवेत् । वयम् अधुनैव गृहं प्रप्नुयाम । न पश्यसि ? परितः अन्धकारः एव अस्ति ।

अब्राहमः अवदत् - सः मद्यपः भवेत् तथापि सर्वेषां साहाय्यं कर्तव्यमेव अहं तु तम् अन्वेष्टामि एवं वदन् अगच्छत् । मार्गे पतितः मद्यपः एव आसीत् । कस्यचित्

श्रमजीविनः पञ्चदशवर्षीयः किशोरवयस्कः बालकः यः कर्दमेन आप्लावितः आसीत्, यस्य शरीरात् सुरयाः दुर्गन्धः अपि आगच्छति स्म । अब्राहमः तमुत्थाप्य गृहमानीतवान् । अज्ञातं मद्यपं दृष्ट्वा अब्राहमस्य भगिनी कुपिता च अवदत् - किमर्थम् आनीतः एषः ? । एतस्य सङ्केतमपि न जानासि । क्रुद्धां भगिनीं दृष्ट्वा लिङ्कनः अवदत् - किमर्थं कुध्यसे ? एषः अपि मनुष्यः अस्ति । कष्टस्य समये एतस्य सेवा अस्माकं धर्मः अस्ति । अब्राहमः तं स्नापयित्वा भोजनं कारितवान् । प्रातः काले तं गृहं प्रेषितवान् । एषः एव लिङ्कनः सदुणानां कारणात् संयुक्त-अमेरिकराज्यस्य राष्ट्रपतिः अभवत् । तत्रस्थाः जनाः तं पिता लिङ्कनः इति वदन्ति ॥

१०७ दयालुबालकः टामस् फिपः ॥

एषा घटना तस्मिन् समये घटिता अस्ति, यस्मिन् समये क्रिमिया-रूसयोः परस्परं युद्धं प्रचलति स्म । टामस् फिपः ग्रेनोडियर्-दलस्थ-बैङ्ग्मध्ये वंशीवादकः आसीत् । भीषणं युद्धं प्रचलत् आसीत् । फिपः युद्धभूमौ आक्रोशन्तं सैनिकम् अपश्यत् । सः करुणं वदन् आसीत् - कोऽपि माम् एकचषकं चायं पाययतु इति । बालकस्य कोमलहृदयं द्रवितं तस्य सैनिकस्य अन्तिमां इच्छां पूरयितुमधीरः जातः । सः सैनिकस्य स्यूततः एव चायपानस्य कूपी तथा चायाधानीं (केटली) च निष्कास्य गुलिकानां वृष्टौ सत्यामपि काष्ठानि एकीकृत्य प्राणान् अपरिगणयन् चायं निर्मातुं संलग्नः । तदैव एका गुलिका तस्य शिरस्त्राणतः उपरिष्ठात् गता । द्वितीया तस्य कञ्चुकस्य कोशं प्रविश्य पारं गता । बालकः न कम्पितः न च भीतः । चायं निर्माय क्षतसैनिकस्य निकटमागत्य उष्णचायम् अपाययत् सैनिकः बालकस्य वीरतां संवेदनशीलतां च दृष्ट्वा अन्तःकरणतः आशीर्वादं दत्तवान् सैनिकः सुखेन अन्तिमम् उच्छ्वासं गृहीत्वा संसारतः प्रस्थितः ॥

१०८ श्रीरामस्य सामाजिकी दृष्टिः ॥

चित्रकूटस्य प्रसङ्गः । भरतः, शत्रुघ्नः, मुनिः वशिष्ठः तथा तिस्रः मातरः, नगरवासिनः, सेवकाः, सेनापतिः, मन्त्रिणश्च सर्वे श्रीरामदर्शनस्य प्रतीक्षायाम् आसन् ।

गूहः श्रीरामाय सर्वेषाम् आगमनस्य सूचनां दत्तवान् । श्रीरामः भरतं गूहं च नीत्वा अयोध्यावासिनां स्वागतार्थम् अग्रे प्रस्थितः । सर्वप्रथमं श्रीरामः गुरुवशिष्ठस्य चरणस्पर्शं कृतवान् । गुरुदेवः आशीर्वादं दत्तवान् । श्रीरामः एकैकं मिलितवान् । गुरुवशिष्ठस्य चरणधूलिं मस्तके संस्थापयितुं गूहस्य प्रबला इच्छा आसीत् । किन्तु महतः लोकविख्यातस्य निकटं गन्तुं सङ्कोचम् अनुभवति स्म । चरणस्पर्शं कर्तुं समीपम् आगत्य अपि पुनः सङ्कोचस्य कारणतः प्रतिगच्छति स्म । तस्य विह्वलतां (उत्कण्ठां) रामः ज्ञातवान् । किन्तु वशिष्ठस्य दृष्टिः तत्र न पतति स्म । गूहः अस्यां स्थितौ अपि उपायं चिन्तितवान् । गुरुवशिष्ठाय तेन सह मेलनं रोचते न वा, इति सः न जानाति स्म । अतः दूरतः एव अभिवादं कृतवान् । गुरुवशिष्ठः अपि शृङ्गवेरपुरस्य तं श्रद्धालुसमीपम् अनाहूय एवम् एव आशीर्वादं दत्तवान् । श्रीरामः एतत् सर्वं पश्यन् आसीत् । तस्मै एतत् नारोचत । श्रीरामः एकां युक्तिम् अचिन्तयत् । गूहस्य हस्तं गृहीत्वा गुरुवशिष्ठस्य समीपं गत्वा अवदत् - गुरुदेव ! अपि एतं जानाति ? एषः मम परमं मित्रं गूहः अस्ति इति । गुरुवशिष्ठः रामस्य अभिप्रायं ज्ञातवान् । गुरुदेवः रामसखं मत्वा गूहं गले अकरोत् (आलिङ्गितवान्) । द्वयोः दिव्यं मेलनं दृष्ट्वा श्रीरामस्य नयनयोः हर्षस्य अश्रूणि आगतानि । एतत् मेलनं सामाजिकसमरसतायाः उत्कृष्टम् उदाहरणमस्ति यत् श्रीरामेण स्वाचरणेन अस्माकं कृते प्रस्तुतम् ।

भीलगूहस्य मन्त्रद्रष्टुः वशिष्ठस्य च मेलनम् एका क्रान्तिः अस्ति । “समतायै ममतायाः एकः सन्देशः अस्ति ।” अद्यतनीये सन्दर्भेऽपि एतस्य मूलमन्त्रस्य सामाजिक्याः समस्यायाः निदानार्थम् आवश्यकता वर्तते एव ॥

१०९ पठनमेव न पर्याप्तम् ॥

आरुणिः मेधावी आज्ञाकारी च शिष्यः आसीत् । गुरुः उद्दालकः एतस्मिन् शिष्ये अतिस्नेहं करोति स्म । उद्दालकः स्वशिष्यं तत्त्वज्ञरूपेण द्रष्टुमिच्छति स्म । प्रयत्नलाघवं सोपानमारुह्य न कोऽपि तत्त्वज्ञानी अभवत् न च भवितुम् अर्हति । अतः आरुणिना अपि तदुच्चपदं प्राप्तुं कठोरसाधना कर्तव्या । गुरुदेवः १०० दुर्बलाः गाः प्रदाय वनं गन्तुमादिष्टवान् । यावत्कालपर्यन्तं १००० न भवेयुः तावत्पर्यन्तं न

प्रत्यागन्तव्यम् । वनात् प्रत्यागमनानन्तरमेव दीक्षा दीयते इति । आरुणिः १०० दुर्बलाः गाः स्वीकृत्य वनं प्रति अगच्छत् । अभ्यासेन पशुपालनस्य शिक्षां प्राप्तवान् । तस्य सेवया गावः स्वस्थाः सबलाः चाभवन् । तासां सङ्ख्या अपि अवर्धत । क्रमेण दशवर्षेषु १०० तः १००० गावः अभवन् । ताभिः सह गुरुकुलं समागच्छन् आरुणिः अद्य बहुप्रसन्नः आसीत् । तस्य मुखं तेजसा देदीप्यते स्म । आरुणेः मुखमण्डले प्रकाशं दृष्ट्वा उद्दालकः अत्यानन्दितः अभवत् । तस्य पुरुषार्थस्य आज्ञापालनस्य तथा साधनायाश्च भूरि भूरि प्रशंसां कृतवान् । किञ्चित्कालं गुरुसमीपम् उषित्वा अद्वितीयः ब्रह्मज्ञानी अभवत् । अन्ये छात्राः एतस्य घोषणां श्रुत्वा आश्चर्यचकिताः अभवन् । तत्स्वाभाविकम् आसीत् । ते बहुकालात् तत्र निवसन्ति स्म । आरुणिमिव तैः तत्पदं न प्राप्तम् । कुलपतिः एतावदेव उक्तवान् - अनुभवेन, अभ्यासेन, आदर्शजीवनेन चैव कोऽपि तत्त्वज्ञानी भवितुं शक्नोति । तदर्थं केवलं सम्मानं पठनं पाठनं वा पर्याप्तं न मन्यते । एतत् श्रुत्वैव सर्वेषां छात्राणां मनसां समाधानम् अभवत् ॥

११० चिक्रोडा धन्या जाता ॥

सेतुबन्धनस्य समयः आसीत् । श्रीरामम् एकामेव दिशं पश्यन्तं दृष्ट्वा लक्ष्मणः अपृच्छत् - किं पश्यसि भ्रातः ? रामः तर्जन्या इङ्गितं कुर्वन् उक्तवान् - पश्यतु तत्र किं भवति ? लक्ष्मणः दृष्ट्वान् यत् एका चिक्रोडा पुनः पुनः समुद्रे निमज्जनं करोति तदनन्तरं धावित्वा शुष्कवालुकायाम् आलुण्ठनं कृत्वा शरीरं संलग्नान् सिकताकणान् सेतु-निर्माणस्थलं गत्वा पातयति । लक्ष्मणः उक्तवान् - प्रभो ! सा सागरस्नानस्य वालुकीडायाश्च आनन्दम् अनुभवति । रामः अवदत् - नहि लक्ष्मण ! एवं नास्ति तस्याः भावस्य त्वं सम्यक् अध्ययनं कर्तुं न शक्तवान् । आगच्छ समीपं गत्वा तामेव पृच्छावः ।

द्वौ अपि तस्याः निकटं गतवन्तौ । रामः अपृच्छत् - भद्रे ! त्वं किं करोषि ? चिक्रोडा उत्तरं दत्तवती - किमपि नैव प्रभो ! एतस्मिन् पुण्यकार्ये न्यूनाधिकं योगदानं कर्तव्यम् इति चिन्तयित्वा यथासंभवं किमपि करोमि । इत्युक्त्वा चिक्रोडा पुनः सागरं प्रत्यगच्छत् । रामः ताम् अवदत् - तव शत-द्विशतसिकताकणैः किं भवेत् योगदानम् ?

प्रभो ! एतत् सत्यमस्ति । किन्तु अहम् अस्यां सृष्टौ दीनः हीनः च प्राणी अस्मि । अहम् एतस्मिन् पुण्यकार्ये किं कर्तुं शक्नुयाम् ? मया कृतस्य कार्यस्य मूल्याङ्कनमपि किं भविष्यति ? इदं कार्यं अहं केनापि अभिलाषेण न करोमि । एतत्तु राष्ट्रस्य कार्यमस्ति । योग्यतानुसारं क्षमतानुसारं प्रत्येकः प्राणी यावत् कर्तुं शक्नुयात्, निःस्वार्थभावेन कुर्यात् । मम एतत् कार्यं आत्मसन्तुष्ट्यै अस्ति । देव ! अवश्यम् जनैः समानं सहयोगं कर्तुम् अशक्यत्वात् खेदम् अनुभवामि । रामः भावाविष्टः अभवत् तां करतले गृहीत्वा किञ्चित्क्षणं तस्याः क्षतविक्षतशरीरं स्वहस्तम् अस्थापयत् । चिक्रोडा धन्या अभवत् ॥

१११ बालगङ्गाधर-तिलकस्य दृढता ॥

बालगङ्गाधर-तिलकः बाल्यकालाद् एव अतीव साहसिकः बुद्धिमान् च आसीत् । सः स्वस्य विश्रामार्थं किमपि अयोग्यं कार्यं नाकरोत् । यदा सः बालः आसीत् तदा तस्य कक्षायाम् एका घटना घटिता । कतिपये छात्राः पठनसमये किञ्चिद् अशनम् अकुर्वन् । एवमेव केनचित् छात्रेण सेगवफलानि (मुद्गफलीः) खादित्वा तेषां त्विषः कक्षायां क्षिप्ताः । तान् खादतः अध्यापकः नापश्यत् । अन्यः शिक्षकः यदा पाठनार्थं कक्षाम् आगतः, तदा तस्मै इत्थं कक्षायाम् अवकरप्रथनं नारोचत । सः सर्वान् छात्रान् अपृच्छत्, किन्तु कोऽपि किमपि न अवदत् । शिक्षकः सर्वान् छात्रान् दण्डयितुं निश्चयम् अकरोत् तथा च सर्वान् कक्षायां सेगवफलभक्षण-दोषिणः न्यवेदयत् । तिलकः बहु दृढतापूर्वकम् अकथयत् — “मया सेगवफलानि न भक्षितानि ।” शिक्षकः अवदत् “त्वम् अपराधं स्वीकुरु, नो चेत् ताडनं भविष्यति” इति । तिलकः ताडनचिन्ताम् अकुर्वाणः अकथयत् “ननु मया एष दोषः नैव कृतः तर्हि ताडनभयात् कथं स्वापराधं स्वीकुर्याम् ?” ततः गुरुणा ज्ञातं यत् अयं दोषः तिलकस्य नासीत् । तस्य अनेन साहसेन सः बहु प्रसन्नः अभवत् । गुरुभूय तिलकेन देशं स्वतन्त्रं कारयितुं महत् कार्यं कृतम् । तेन स्वकीयं सम्पूर्णजीवनं राष्ट्रसेवायै समर्पितम् ।

११२ सर्व भोजनं दत्तम् ॥

कटकप्रदेशे एकः बालकः विद्यालयं पठितुं गच्छति स्म । विद्यालयमार्गे सः प्रतिदिनं वृक्षाधः संकुच्योपविष्टाम् एकां वृद्धां पश्यति स्म । एकदा तस्य अन्तःकरणनादः तं तस्याः वृद्धायाः समीपम् अनयत् । बालकः वृद्धाम् अवदत् - “मातः ! भोजनं करिष्यति ?” वृद्धा शिरः आघूर्ण्य अवदत् “आम्” । बालकः स्वकीय-पाथेयमञ्जूषे भोजनं नयति स्म, स्वयं बुभुक्षितः सन् तत् सर्वं भोजनं तस्यै अददात् । तदारभ्य सः बालकः वृद्धायै अपि भोजनम् आनयति स्म । अथ अयं दैनिकः क्रमः आसीत् - विद्यालयात् गमनसमये वृद्धायै भोजनं कारणीयम् । वृद्धा आशीर्वादान् यच्छति स्म तथा च बालकः अनेन बहु प्रसन्नः भवति स्म । तस्याः प्रसन्नतायाः वर्णनं कर्तुं न शक्यते । अयं तु मूकस्य गुडस्वादवर्णनसदृशः आह्लादः आसीत् ।

एकस्यां रात्रौ भयङ्करः झञ्झावातः अभवत् । वृष्ट्या चक्रवातेन च बालकः विद्यालयं गन्तुं नाशक्नोत् । गृहे तिष्ठतः अपि तस्य चित्तं वृद्धां प्रति आसीत् तथा च आदिवसं सः उदासः अभवत् । त्रिभ्यः दिनेभ्यः पश्चात् सः विद्यालयम् अगच्छत् । निश्चितं स्थानं प्राप्य सः अपश्यत् यत् तत्र न तु वृक्षः अस्ति नापि वृद्धा अस्ति । सः अतीव क्षुब्धः (आन्दोलितः) अभवत् । अवाक् सः तत्र तिष्ठन् चिन्तायां मग्नः अभवत् । जनैः निवेदितं यत् अधुना सा वृद्धा अस्मिन् संसारे नास्ति । इदं श्रुत्वा एव क्षुण्ण इव सः गृहं प्रतिनिवृत्तः तथा च अधोमुखः शय्यायाम् अपतत् । माता यदा अपृच्छत् तदा सम्पूर्णः वृत्तान्तः कथितः । माता अवदत् - “वत्स ! तादृशीभिः अनेकाभिः असहायाभिः दुर्भाग्यशालिनीभिः अयं देशः भरितः अस्ति । यावत् देशः परतन्त्रः भवेत्, इयं दुर्दशा स्यात् एव ।” तदैव सः बालकः मनसि सङ्कल्पम् अकरोत् यत् अहं देशं स्वतन्त्रं कारयिष्यामि । भारतमातरं परतन्त्ररूप-बन्धनशृङ्खला मुक्तां करिष्यामि । देशविषये स्वर्णिमस्वप्नं पश्यन् सः बालकः तस्यां कालरात्रौ अमना इव शयनम् अकरोत् । सः बालकः सुभाषचन्द्र-बोस इति नाम्ना विख्यातः अभवत् येन देशस्वतन्त्रतायै सर्वस्वं समर्पितम् । नेतुः सुभाषस्य नाम अद्यापि भारतवासिनां हृदये सम्मानितम् अस्ति ।

११३ ब्राह्मणस्य एतावता धनेन किं प्रयोजनम् ?

महामनसः मदनमोहनमालवीयस्य पिता अत्यन्तं सरलस्वभावः भगवद्भक्तः सन्तोषी ब्राह्मणः आसीत् । स्वभावतः एतादृशाः गृहाः सम्पन्नाः न भवन्ति । अयं परिवारः तु अतीव अभावग्रस्तः आसीत् । अनेकवारम् एतादृशः अवसरः अपि भवति स्म यत् महामनसः माता पत्ये कथयति स्म - “गृहे किमपि नास्ति । आवां तु उपवासं कुर्याव, किन्तु शिशूनां का दशा स्यात् ?”

पण्डितवर्यस्य उत्तरं भवति स्म - “भगवति विश्वम्भरे विश्वासं स्थापय । कुत्रचित् भागवतकथा आयोजिता स्यात् तर्हि व्यवस्था भविष्यति ।”

भगवतः कथा कदा आयोजिता स्यात्, कुत्रचित् किमपि निश्चितं न आसीत् । स्वयं कस्यचित् समीपं गत्वा कथायोजनार्थं कथनम् इति पण्डितस्य स्वभावः नासीत् । कश्चित् यजमानः श्रद्धापूर्वकं कथार्थम् आमन्त्रणं दद्यात् चेत् पण्डितवर्यः गच्छेत् । गृहे तस्य कठोरः आदेशः आसीत् - “दानं न स्वीकरणीयम् । दानग्रहणेन स्वकृतम् अन्नम् अधिकतया अपवित्रं भवति । दानं प्रायः जनाः सकामभावेन ददति । ब्राह्मणस्य जपतपःपुण्यं तु दातारम् एव प्राप्नोति ।”

प्रतिवेशी ब्रह्मक्षत्रियपरिवारः महामनसः मातरं प्रायः गृहस्थितिविषये पृच्छति स्म । सा असत्यं वक्तुम् न अर्हति स्म । रात्रौ शिरोगृहात् तस्य (मालवीयस्य) गृहे यद् दशदिन-पक्षपर्याप्तम् सक्तु-द्विदलादिकं प्रेषितम् भवति स्म । सा अतीव सङ्कोचपूर्वकं तत् सर्वं स्वीकरोति स्म । तस्मिन् समये अपि सा बिभेति स्म यत् पण्डितवर्यः ज्ञास्यति चेत् अप्रसन्नः स्यात् इति । पण्डितवर्यः एतावान् सरलः स्वगृहे एतावत् तल्लीनः आसीत् यत् सः इतस्ततः ध्यानाय अवकाशः एव न आसीत् ।

एकदा महाराजः रीवाजीः तं भागवतं श्रावयितुम् आमन्त्रयत् । पञ्चसहस्रं रूप्यकाणि महाराजेन कथादक्षिणारूपेण दत्तानि । किन्तु पण्डितवर्येण तेषां सर्वेषां रूप्यकाणां भिक्षुकेभ्यः वितरणं कृतम् । केनचित् कथितम् - “भवता एतत् किं कृतम् ? स्वशिशूनां कृते किञ्चित् तु नेयम् आसीत् !”

पण्डितवर्यः अवदत् - “शिशूनां योगक्षेमं विश्वम्भरः आवहति । ब्राह्मणस्य एतावता धनेन किं प्रयोजनम् !”

११४ सुन्दरः सः यः सुन्दरकार्यं कुर्यात् ॥

राजा विक्रमादित्यः कविः कालिदासः च उभौ उद्याने भ्रमणं कुरुतः स्म । विक्रमादित्यः कालिदासम् अवदत् - “कविवर ! भवान् कियान् प्रतिभाशाली मेधावी च अस्ति, परन्तु भगवान् न जाने किं विचिन्त्य भवतः शरीरं सुन्दरं न अरचयत् । भवतः अनुपमबुद्धेः तुलनायां इदं तु कुरूपं प्रतिभाति ।” कालिदासः व्यवहारकुशलः तु आसीत् एव, तेन त्वरितम् एव उत्तरं दातुं न उचितम् इति लक्षितम् ।

राजप्रासादम् आगत्य कलशद्वयम् आनायितम् । एकः मृण्मयः तथा च अपरः सुवर्णमयः । उभयोः कलशयोः जलं पूरितम् । किञ्चित् कालानन्तरम् कालिदासः विक्रमादित्यम् अपृच्छत् - “रजन् ! उभयोः पात्रयोः जलस्य आस्वादं करोतु । कस्य पात्रस्य जलम् अधिकं शीतलम् अस्ति ?” उभयोः पात्रयोः एकम् एकं गण्डूषं पीत्वा विक्रमादित्यः अवदत् - “निश्चितम् एव मृण्मयपात्रस्य एव ।” तदा स्मयमानः कालिदासः अवदत् - “यथा शीतलता पात्रस्य बहिरावरणनिर्भरा नास्ति, तथैव हे रजन् ! प्रतिभा अपि शरीराकृतिनिर्भरा न भवति । तस्याः (प्रतिभायाः) सम्बन्धः आत्मना सह अस्ति ।” एतत् श्रुत्वा नृपस्य मनसि स्वक्षतिविषयकः आभासः अभवत् तथा च सः कालिदासस्य उदारतायै बुद्ध्यै च नमस्कारम् अकरोत् । अग्रे गत्वा कदापि तेन कालिदासस्य असुन्दरं शरीरं दृष्ट्वा व्यङ्ग्यं न अकरोत् ।

११५ उत्कलस्य अभिमन्युः ॥

बाजी रक्त इति तस्य महतः वीरस्य बालकस्य नाम अस्ति । यस्य स्मरणानुपदम् एव महाभारतस्य अलौकिक-परक्रमिणः वीरस्य अभिमन्योः स्मरणं भवति । कथा तत्कालिकी अस्ति यदा आङ्गलाः अस्माकम् उपरि अनुचितं शासनं चालयन्ति स्म । देशवासिनाम् उपरि अत्याचारः चरमशिखरे आसीत् । आङ्गलशासन-विरुद्धम् उद्घोषे कृते तत्कालम् एव उद्घोषकर्ता भुशुण्डिगुलिकाभिः चालनीकृतः भवति स्म, मृत्युदण्डे आलम्बितः (आन्दोलितः) भवति स्म । उडीसाप्रान्तस्य ढेंकनालजनपदं तदा आङ्गलभक्तस्य नृपस्य शासनाधीनम् आसीत् । राजविरुद्धम् आङ्गलशासनविरुद्धं च तत्रस्थप्रजया एकसङ्घीभूय उद्घोषः उत्थापितः तथा च

शासनस्य प्रत्येकस्मिन् कार्ये असहयोगकरणम् आरब्धम् । अन्ततः शासनं सैनिककार्यजातं कर्तुम् उद्यतम् । देशप्रेमिणां दमनाय सैन्यमण्डलानि प्रेषितानि अभवन् । तैः सैनिकमण्डलीभिः एकाम् नदीम् उत्तीर्य गन्तव्यम् आसीत्; यत्र ताभिः कार्यवाहिका करणीया आसीत् । किन्तु नौका नद्याः द्वितीयतीरे आसीत् । नाविकः एकः द्वादशवर्षीयः बालकः बाजी राऊतः आसीत् । आङ्ग्लसैनिकाधिकारिणा वारं वारम् आज्ञाः अपि सः नावम् अस्मिन् तीरे आनेतुम् स्पष्टतया निषेधम् अकरोत् । सः उत्तरम् अददात् - “केन अपि प्रकारेण अहं युष्मान् नदीपारं न नेष्यामि । नद्याः पारं गत्वा सत्वरम् एव यूयं मम भ्रातृ-भगिनीः गुलिकाभिः विद्धाः करिष्यथ ।” एवम् उक्त्वा सः वक्षःस्थलं विस्तीर्य नौकायाः उपरि निःशब्दः स्थितः अभवत् । सः आङ्ग्लसैनिकाधिकारिणः “मृत्युदण्डं दास्यामि” इति भीतिवाक्यात् अपि न भीतः ।

बाजी राऊतस्य उत्तरम् आसीत् - “आत्मनः एकस्य जीवनस्य आहुतिं दत्त्वा अहम् स्वकीयान् सहस्रं भ्रातृ-भगिनीनां जीवनं रक्षितुम् शक्नुयाम् इति चेत् मम जन्म सार्थकं भवेत् । चालयतु भुशुण्डिगुलिकाम् ।”

एतत् श्रुत्वा एव आङ्ग्लसैनिकानां भुशुण्डयः ध्वनिताः । सः उडुपः तथा च नद्याः जलं बाजी राऊतस्य रक्तेन रञ्जितम् । महान् वीरः बालकः बाजी राऊतस्य (उत्कलस्य अभिमन्योः) रुधिरेण आप्लावितं शरीरं नौकायाः उपरि पतितम् । बाजी राऊतस्य बलिदानस्य इतिहासः देशवासिनां कृते सर्वदा प्रेरणादायकः भवेत् ।

११६ मातृभूमिः ॥

शिकागो-धर्मसम्मेलने हिन्दुधर्मस्य विजयपताकां उन्नतां कृत्वा स्वामी विवेकानन्दः विजयी इव अनेकेषु स्थलेषु स्वप्रभावं स्थापयन् गच्छति स्म । परन्तु अस्मिन् दिग्विजये सः स्वकीयस्य भारतस्य विस्मरणं न अकरोत् । स्वमातृभूमिः तस्याः पददलितपुत्राणां दीनता च तस्य नेत्रसमक्षं सदैव उपस्थिते भवतः स्म । तेन एकस्मिन् पत्रे लिखितम् - “आगामि-पञ्चाशत्-वर्षपर्यन्तम् अस्माभिः सर्वाः देवताः मनसः निष्कासितव्याः । अस्माकम् एकमात्रं देवता अस्माकं राष्ट्रजातिः अस्ति । अस्य (भारतस्य) विराट्पुरुषस्य पूजा एव अस्माकं मुख्या पूजा स्यात् । ये देशस्य पूजां करिष्यन्ति ते अस्माकं देशवासिनः ।”

दीर्घकालपर्यन्तं भारताद् दूरस्थितेः तस्य (विवेकानन्दस्य) कष्टं वर्धमानम् एव आसीत् । तस्य हृदये एकत्र देशचिन्ता घनीभूता भवति स्म तदा तस्य नेत्रे अपि भारतदर्शनाय व्याकुले भवतः स्म । एकदा तस्य एकः आङ्ग्लः सखा तम् अपृच्छत्- “स्वामिवर्य ! एतावद्दिनपर्यन्तं पाश्चात्यदेशनिवासानन्तरं भारतं कीदृशं लगेत् (भासेत)?” अत्यन्तम् आवेशपूर्वकं तेन उत्तरं दत्तम् - “पाश्चात्यदेशागमनात् पूर्वम् मम भारते प्रेमभावः आसीत्, किन्तु अधुना मम कृते भारतस्य पवनः न केवलं किन्तु भारतस्य एकः एकः धूलिकणः स्वर्गाद् अपि अधिकः पवित्रः अस्ति । भारतभूमिः पवित्रभूमिः अस्ति । सा मम जननी अस्ति । भारतं मम तीर्थम् अस्ति ।”

कोलम्बोतः पोतवाहे (प्रवहणे) निष्क्रान्ते स्वामिवर्यस्य अन्तःकरणं मातृभूमेः दर्शनार्थं व्यग्रम् इव अभवत् । यथैव दूरतः भारतस्य समुद्रतटदर्शनम् अभवत् तस्य नयनयोः आनन्दाश्रुधारा प्रवाहिता । करबद्धाञ्जलिना सः अनिमिषतया तं तटं प्रति एव पश्यति स्म यथा साक्षात् भारतमातुः दर्शनं करोति स्म । जलपोतः तटसमीपं प्राप्तं तदैव मन्दमतिवत् स्वामिवर्यः पोतकूपसमीपात् नीचैः अवतीर्य भारतमातुः भूमौ पदं निधाय साष्टाङ्गप्रणामं कृत्वा तत्रस्थधूल्यां तथा लुठति स्म यथा वर्षेभ्यः पश्चात् कश्चिद् बालकः स्वकीयमातुः उत्सङ्गं प्राप्तः स्यात् । तस्य मुखात् अनायासम् एते शब्दाः स्फुटतया निःसृताः - “मातुः उत्सङ्गे मम तानि सर्वाणि कल्मषाणि धौतानि (प्रक्षालितानि)” इति । वारं वारं सः भूम्यै नमस्कारं कुर्वन् तस्याः जय-जयकारं कुर्वन् आसीत् । देशभक्तिरूपिण्यां तस्यां जाह्नव्याम् (गङ्गायाम्) अवगाहनं कुर्वाणः जनसमुदायः इदं दृश्यं पश्यन् आत्मीयभावभरितः अभवत् ।

११७ स्वामी रामतीर्थः ॥

स्वामी रामतीर्थः एकदा विदेशे आसीत् तत्र विदेशीयेन सज्जनेन सह मेलनम् अभवत् । सः स्वामिनं हिन्दूधर्मविषये अन्यधर्मविषये च प्रश्नान् कृतवान् । स्वामी प्रश्नानां यथोचितं सटीकम् उत्तरम् अयच्छत् । विदेशीयसज्जनस्य अन्तिमः प्रश्नः आसीत् - भवतः देशे कोटिशः देवाः देव्यश्च पूज्यन्ते । तेषु देवेषु देवीषु च किम् अन्तरम् (कः भेदः) ? एतस्मिन् विषये स्वामीजी उक्तवान् प्रथमं तु भवान् एव मम एतस्य प्रश्नस्य उत्तरं ददातु - १/२, २/४, ४/८, ८/१६, १६/३२, ३२/६४ मध्ये कः भेदः ? सज्जनः अवदत् - कोऽपि भेदः नास्ति इति । तदा स्वामीजीः

उक्तवान्- अनेन एव प्रकारेण अस्माकं देशस्य देवीषु देवेषु च कोऽपि भेदः नास्ति । अनया रीत्या स्वस्य प्रश्नस्य यथार्थम् उत्तरं प्राप्तवान् सः विदेशीयः सज्जनः ॥

एतादृशः आसीत् सज्जनानां सज्जनः स्वामी रामतीर्थः ।

११८ तत्र एक एव मनुष्यः अस्ति ॥

यूनानदेशे झान्थस्-नामकः एकः धनिकः आसीत् । ईसपः तस्य दासः आसीत् । ईसपः बुद्धिमान् तथा च यथार्थः मानवः आसीत् । झान्थसः ईसपम् आदिष्टवान् - दृष्ट्वा आगच्छ यत् कति जनाः स्नानहर्म्ये सन्ति यतो हि सः स्वयं तत्र स्नातुम् इच्छति स्म । ईसपः ततः आगत्य स्वामिनम् उक्तवान् - श्रीमन् ! तत्र एकः एव मानवः अस्ति । झान्थस् ईसपेन सह स्नानार्थं स्नानागारं प्रति अगच्छत् । तत्र गत्वा अपश्यत् तत्र तु तिलपरिमितमपि स्थानं नासीत् । तेन स्वामिनः कोपः स्वाभाविकः आसीत् ।

स्वामी क्रोधेन अवोचत् - ईसप ! असत्यं वदन् न लज्जसे ? । त्वया तु उक्तम् अत्र एकः एव मानवः अस्ति । पुनः एषः जनसम्मर्दः कुतः आगतः ? । ईसपः नम्रतया अवदत् - श्रीमन् ! अहं सत्यमेव उक्तवान् । यदा अहम् अत्र आगच्छन् आसम् तदा मार्गे एकः पाषाणः आसीत् । यातायातं कुर्वन्तः जनाः आहताः भूत्वा पतन्ति स्म । किन्तु कस्यापि मनसि पाषाणम् उत्पाट्य दूरीकर्तुं विचारः नागतः । किञ्चित् कालानन्तरम् एकः सज्जनः तत्र आगत्य यथाशक्ति प्रयत्नं कृत्वा पाषाणं ततः निःसार्य दूरीकृतवान् । स्नानागारं प्राप्य मम दृष्टिः एकस्यां भिक्षुक्याम् अपतत् । सा बहुकालात् तत्र स्थिता आसीत् । सा तत्र स्नानं कुर्वद्भ्यः जनेभ्यः जलं याचितवती परन्तु कोऽपि न श्रुतवान् । मार्गे यः जनः पाषाणम् अपसारितवान् सः एव तां जलम् अपाययत् ।

श्रीमन् ! भवान् एव वदतु स्वार्थसाधनाय जीवताम् अन्येषां कष्टं हर्तुं येषां मानसिकता नास्ति तेषां मानवाभिधानं भवेत् खलु ? मया तु एकः एव मानवः दृष्टः यस्मिन् मानवता आसीत् । अतः अहम् उक्तवान् केवलम् एकः एव मनुष्यः अस्ति इति । एतत् श्रुत्वा झान्थस् अतीव प्रसन्नः अभवत् ।

एषा पशुप्रवृत्तिः स्वयमेव खादति ।

सः एव मनुष्यः यः परहितं साधयत्वा खादति खादयति च ॥

११९ सर्वोत्तमं दानम् ॥

महाभारतकालस्य एषा वार्ता अस्ति । युद्धे समाप्ते महाराजः युधिष्ठिरः हस्तिनापुरस्य सिंहासनम् अध्यतिष्ठत् । युधिष्ठिरः अश्वमेधनाम्नः यज्ञस्य आयोजनम् अकरोत् । यज्ञः वैभवेन सह सम्पन्नः । ब्राह्मणाः दीनाः दुःखिनः च दानं ग्रहीतुं यज्ञस्थलं प्राप्तवन्तः । यज्ञसमाप्तौ एकः नकुलः यज्ञशालाम् आगत्य उच्चैः हसितुम् आरब्धवान् मनुष्यम् इव हसन्तं तं दृष्ट्वा ब्राह्मणाः भयभीताः अभवन् । तस्य नकुलस्य अर्धः देहः स्वर्णमयः आसीत् । नकुलस्य एतद् अद्भुतं रूपं दृष्ट्वा सर्वे आश्चर्यान्विताः अभवन् ।

साहसं कृत्वा ब्राह्मणाः तं पृष्ठवन्तः एतद् अद्भुतं रूपं त्वया कथं प्राप्तम् ? नकुलः अवदत् - उपस्थिताः सज्जनाः ! अहं सत्यां कथां कथयामि । एकः निर्धनः ब्राह्मणः आसीत् । सः उज्ज्वल्य परिवारस्य पोषणं करोति स्म । कदाचित् परिवारः भोजनम् अकृत्वैव शयनं करोति स्म । एकस्मिन् वर्षे भयङ्करः दुर्भिक्षः अभवत् । इदानीं तस्य परिवारस्य उपरि कष्टपर्वतः आपतितः । कानिचित् दिनानि बुभुक्षितः अतिष्ठत् । एकदा अर्धप्रस्थमितं ज्वारान्नं प्राप्तम् । पिष्टं कृत्वा रोटिकाः कृताः । भोजनाय उपविष्टे सति एकः अतिबुभुक्षितः ब्राह्मणः समागतः । अतिथिदेवं मत्वा परिवारस्य सर्वेऽपि अतिथेः स्वागतं कृतवन्तः । स्वनिमित्तं भोजनं तस्मै प्रदत्तम् । परिवारः पुनः अभुक्तः एव अभवत् । तस्यां परिस्थितौ अपि सः परिवारः प्रसन्नः सन् आनन्दस्य अनुभवं करोति स्म । तस्यामेव रात्रौ तस्य परिवारस्य चत्वारः अपि सदस्याः मृत्युं प्राप्तवन्तः । अकस्मात् अहं तत्र गतवान् । तत्र अन्नकणः पतितः आसीत् । तस्य स्पर्शमात्रेण मम अर्धदेहः स्वर्णमयः जातः । अहम् अस्मिन् शुभावसरे एतदर्थमेव आगतोऽस्मि । महतः अश्वमेधयज्ञस्य अन्ते मम अवशिष्टदेहार्धभागः अपि स्वर्णमयः भवेत् । किन्तु तथा नाभवत् । तस्य ब्राह्मणस्य दानं सर्वोत्तमम् आसीत् । सः ब्राह्मणः तस्य भार्या पुत्रः पुत्रवधूश्च अतिथेः बुभुक्षानिवृत्त्यर्थं स्वस्य जीवनदानं कृत्वा स्वर्गस्य अधिकारिणः जातः ।

महाराजयुधिष्ठिरस्य महायागः तस्य ब्राह्मणपरिवारस्य अतिथियज्ञेन सह समतां न धारयति । नकुलस्य वृत्तान्तश्रवणेन युधिष्ठिरस्य दर्पः अपगतः । नकुलः ततः प्रयातः । सर्वे स्तब्धाः अतिष्ठन् ॥

१२० वृद्धायाः ब्रह्म ॥

एकदा श्रीकन्प्यूशियससमीपं गत्वा शिष्याः अवदन् - हे गुरुदेव ! सत्यज्ञानी कः अस्ति ?

कन्प्यूशियसमहोदयः अवदत्-सर्वेऽपि उपविशन्तु, इदानीं कथयामि । इत्युत्वा स्वदिनचर्या समाप्य वस्त्राणि परिधाय सर्वैः शिष्यैः सह एकां दिशं प्राचलत् ।

सर्वे जनाः एकां गुहां प्राविशन् । तत्र एकः महात्मा निवसति स्म । व्रतजपतपोभिः समयं यापयति स्म । कन्प्यूशियसमहोदयः तं प्रणम्य एकस्मिन् स्थाने उपविश्य तं प्रश्नं कृतवान् - भगवन् ! वयम् ईश्वरविषये ज्ञातुमत्र आगताः । वदतु ईश्वरः कः अस्ति ? कीदृशः अस्ति ? कुत्र निवसति?

महात्मा कुद्धः अभवत् - मम शान्तिभङ्गः अभवत् । भजने विघ्नं जातम् , बहिर्गच्छत ।

कन्प्यूशियस् शिष्यान् अवोचत् - एषः निम्नस्तरस्य ज्ञानी अस्ति । संसारस्य सुखदुःखभयपरिस्थितीनां कारणात् अशान्तः सन् एकान्ते शान्तिमिच्छति । ततः सशिष्यः एकं ग्रामं प्राप्तवान् । एकः तैलपः बलिवर्दस्य नेत्रबन्धनं कृत्वा तैलचक्रं चालयन् गीतं गायति स्म ।

कन्प्यूशियस् - अरे भ्रातः ! भवान् ब्रह्मज्ञानी अस्ति इति श्रुतम् । अस्मभ्यं ब्रह्मज्ञानस्य उपदेशं यच्छतु । तैलपः हसन् उत्तरं दत्तवान् - महोदय ! एषः वृषभः एव मम ब्रह्म परमात्मा अस्ति । अस्य सेवाम् अहं करोमि । एषः मम सेवां करोति । आवां द्वावपि सुखिनौ स्वः । सुखमेव ब्रह्म अस्ति ।

कन्प्यूशियस् बहिर्निर्गत्य शिष्यान् अकथयत् - एषः मध्यमः ज्ञानी अस्ति । यस्य मनसि ज्ञानप्राप्तेः आकाङ्क्षा अस्ति । एषः शनैः शनैः ध्येयं प्रति गच्छति ।

एवं गच्छन्तः एकस्याः वृद्धायाः गृहं प्राप्तवन्तः । केचन बालकाः वृद्धायाः समीपे कोलाहलं कुर्वन्ति स्म । वृद्धा च तुरीं चालयति स्म । मध्ये मध्ये कदाचित् कस्मैचित् जलाभिलाषिने बालकाय जलमपि यच्छति स्म । चपलं बालकं वाचा प्रताडयति । कदाचित् हसन्ती, संबोधयति । यदा बालकाः क्रीडन् रताः भवन्ति तदा सा अपि पुनः तुरीं चालयति । कन्प्यूशियस् शिष्यैः सह तत्र प्राप्तवान् । सर्वे बालकाः ततः पलायिताः । कन्प्यूशियस् अपृच्छत् - हे मातः ! कृपया वदतु । भवत्या ईश्वरः दृष्टः किम् ?

वृद्धा हसन्ती अवोचत् - आम् ईश्वरः इदानीमेव अत्र क्रीडन् आसीत् भवन्तं

दृष्ट्वा पलायितः । सः निःस्वार्थः कोलाहलः, बालकानां रोषणं, मम च अनुनयः, पुनः हसनं, पुनः विनोदः, सः एव तु ईश्वरः आसीत् यः भवताम् आगमनेन इतः अगच्छत् ।

कन्पयूशियस् शिष्यान् नीत्वा गृहं प्रति निवृत्तः । सः अवदत् - निष्कामज्ञानरूपेण एषा वृद्धा एव सत्या यथार्थं ज्ञानवती अस्ति । या ज्ञानस्य सम्बन्धं कस्मैचित् लाभाय उपयोगाय वा न योजयति किन्तु तम् उन्मुक्तं भावयित्वा स्वयमपि मुक्तताम् अनुभवति ॥

१२१ आत्मिकः आह्लादः ॥

श्रावणे संवत् १९३६तमे वर्षे क्रान्तिदूतः स्वामिदयानन्दः बरेलीम् अगच्छत् । मुन्शीरामस्य पितुः श्रीनानकचन्द्रस्य उपरि उत्तरदायित्वम् आसीत् यत् व्याख्यानकाले कोऽपि उपद्रवः न भवेत् । प्रबन्धं कर्तुं नानकचन्द्रः स्वयं सभाम् आगच्छत् । व्याख्यानं श्रुत्वा प्रभावितः अभवत् । तस्मिन् विश्वासः उत्पन्नः यत् मम नास्तिकपुत्राणामपि संशयनिवृत्तिः स्वामिनः सत्सङ्गेन भविष्यति । गृहं गत्वा मुन्शीरामम् अवोचत् — पुत्र ! एकः दण्डी स्वामी आगतः । योगिराजः विद्वान् च अस्ति । तस्य व्याख्यानं श्रुत्वा तव संशयः निवृत्तः भविष्यति । श्वः मया सह आगच्छ ।

मुन्शीरामः पित्रा सह अगच्छत् । यदा व्याख्यानं शृणोति तदा तदा मुन्शीरामस्य चित्तं स्वामिनं प्रति आकृष्टं भवति स्म । यथा विपथगामी पोतः दूरस्थं प्रकाशं दृष्ट्वा तमभिचरति ।

तस्मिन् दिने नादस्वरूपस्य ॐकाररूपस्य परमात्मनः विषये व्याख्यानम् आसीत् । व्याख्यानसम्बन्धे मुन्शीरामः लिखति - तं प्रथमदिवसस्य आत्माह्लादम् अहं कदापि नैव विस्मरामि । नास्तिकम् अपि आध्यात्मिके आह्लादे निमग्नं कर्तुं सामर्थ्यं ऋषेः आत्मनः एव कार्यमासीत् । मुन्शीरामः श्रद्धानन्दनाम्ना प्रसिद्धः अभवत् ॥

१२२ निर्भयता ॥

पण्डितः ईश्वरचन्द्रः विद्यासागरः कुत्रचित् गन्तुं रेलयानस्य एकस्मिन् प्रकोष्ठं प्रविश्य उपवेशनाय स्थानम् अन्विष्यमाणः आसीत् । तदा एकस्यां यानशय्यायाम् द्वौ अङ्ग्रेजजनौ आस्ताम् । तयोः मध्ये एकस्य उपवेशनयोग्यं स्थानं रिक्तमासीत् । विद्यासागरः द्वयोः मध्यभागं गत्वा उपविष्टः । अङ्ग्रेजशासनकालः आसीत् । एतादृशः व्यवहारः अत्यन्तः साहसस्य मन्यते स्म । एतस्य एतेन व्यवहारेण द्वयोः क्रोधः समुत्पन्नः । एकः दन्तान् पेपमाणः अवदत् - मूर्ख ! अन्यः नयने उत्तोलयन् अवदत् - गर्दभ !

निर्भीकः विद्यासागरः द्वावपि विलोक्य स्मितवदनः सन् अकथयत् - महोदय ! सत्यम् अहम् द्वयोः मध्ये उपविष्टः अस्मि । द्वावपि विद्यासागरं पश्यन्तौ अतिष्ठताम् ॥

१२३ अभ्यासेन जडमतिः सुमतिः भवति ॥

विद्यार्थिजीवने आइन्स्टाइनमहोदयं मूर्खं (बुद्ध) इति उक्त्वा क्षोभयन्ति स्म । अनेकवारं तस्य पृष्ठभागे 'मूर्ख' इति लिखित्वा संश्लेषणं कृतम् । कक्षामध्ये गणितस्य पाठनं कृत्वा अध्यापकः यदि पृच्छति तर्हि आइन्स्टाइन इतस्ततः पश्यति स्म । अध्यापकः क्रुद्धो भूत्वा कथयति - एषः सप्तजन्मसु अपि गणितं ज्ञातुं नैव शक्यति इति । अध्यापकस्य एषः वाग्बाणः हृदये प्रविष्टः । सः प्रतिज्ञां कृतवान् गणिते प्राविण्यं प्राप्य एव विरमामि इति । एषः एव बालकः अग्रे विश्वस्य महान् गणितज्ञः वैज्ञानिकः च अभवत् । एकदा आइन्स्टाइनमहोदयं सफलतायाः विषये एकेन छात्रेण पृष्टे सति तेन उक्तम् - निम्नकक्षायां सदा असफलः सन् अपि गणितस्य अभ्यासः न त्यक्तः । अतः एव कठिनः अपि विषयः अभ्यासेन सरलः अभवत् ॥

१२४ ध्येयनिष्ठः युवकः कोलम्बसः ॥

कोलम्बसा उक्तम्: "यदि सूर्याचन्द्रमसौ गोलाकारौ तर्हि पृथ्वी गोलाकार कथं न भवेत् ?"

एकः उक्तवान्: यदि पृथ्वी गोलाकार तर्हि कस्याश्रयम् अवलम्बते ? कोलम्बस्

— “सूर्याचन्द्रमसौ कस्याश्रये स्तः ?”

एकः खैस्तः धर्मगुरुः (पादरी) उक्तवान्; “एवं कथनं बाईबलविरुद्धम् अस्ति । बाईबल् कथयति आकाशः पटकुटीरसदृशः प्रसृतः तथा च सः संकुचितः अस्ति । तत्कृते गोलत्वकथनेन धर्मस्य तिरस्करणम् अस्ति ।”

एतत् श्रुत्वा कोलम्बस् स्वदेशं त्यक्तवान् । तथा च सप्तमचार्ल्समहोदयस्य शरणम् इष्टवान् । किन्तु तस्मिन् एव समये एकस्य प्राचीनमित्रस्य परामर्शानुसारम् इजावेलनामन्या राज्या कोलम्बस् आहूतः । कोलम्बस् आगतः । तस्य जीवनस्य एकं कार्यम् आसीत्, एकं लक्ष्यम् आसीत् तथा च एका आशा आसीत् । तेन नूतनविश्वस्य नवीनसंसारस्य अन्वेषणं कर्तव्यम् आसीत् तथा च साधनीयम् आसीत् यत् ‘पृथ्वी गोलाकार अस्ति’ इति ।

तेन ‘पिल्टा’नामकः पोतवाहः महासागरतरङ्गेषु प्रवाहितः । तेन सह यात्रार्थं गन्तुं केचन सतीर्थ्याः सज्जीभूताः । तरङ्गैः आहन्यमानः पोतवाहः अग्रे तरणं कुर्वन् आसीत् । सहसा जलपोतस्य एकः प्रवालः [नौकूपदण्डः] विक्षतः अभवत् । नाविकाः विद्रोहम् अकुर्वन् । ते प्रतिनिवृत्तिम् ऐच्छन् । कोलम्बस् स्वसङ्कल्पात् प्रविचलितः स्यात् किम् ? सः स्वसहाय्यकेभ्यः भारतस्य विपुलं धनराशिं दातुं प्रलोभनं दत्तवान् । सहायकैः कोलम्बस्-वचनं स्वीकृतम्, अग्रे गमनं कृतम्; तत्र नरीजद्वीपात् २०० गव्यूतिदूरे पश्चिमे एकस्मिन् स्थाने दिशादर्शियन्त्रम् (होकायन्त्र) विक्षतम् तथा च तस्य यन्त्रस्य सूची उत्तरदिग्दर्शनम् अवरुद्धम् । कोलम्बस् उपद्रविणः पोतवाहकान् पुनः आश्वासितवान् यत् ध्रुवतारा दक्षिणस्यां न भवति । गृहात् २३०० गव्यूति दूरे स्थितः अपि पूर्णविश्वासेन धैर्येण च युक्तः अग्रे असरत् । किञ्चित्कालानन्तरं सः कानिचित् काष्ठानि जले तरन्ति अपश्यत् । आकाशे पक्षिणः उड्डीयन्ते स्म । स्वप्नं साकारं भूयमानं दृष्ट्वा कोलम्बस् तस्य सहगामिनः च प्रसन्नतया दोलायमानाः अभवन् । १४९२ ईस्वीयाब्दस्य अक्तूबरमासे ‘नूतनसंसारे’ कोलम्बस् स्वकीयं ध्वजम् आरोपितवान् । प्रतिकूलासु परिस्थितिषु अपि ध्येयनिष्ठस्य कोलम्बस्महोदयस्य विजयः अग्रेसराणां कृते प्रेरणादायकम् उदाहरणम् अस्ति ॥

१२५ इदं न मम, इदं राष्ट्राय ॥

अगणितैः अज्ञातस्वामिभक्तैः देशभक्तैः वीरवरैः स्वरक्तेन भारतस्य गौरवं संवर्धितम् । ‘सरदार-झाला-माना’ तेषु अन्यतमः आसीत् ।

लोकप्रसिद्धे 'हल्दी-घाटी'युद्धे यदा राणाप्रतापः मानसिंहस्य वधं कर्तुम् अगच्छत् तदा भाग्यवशात् पलायिते गजे मानसिंहः जीवितः । किन्तु राणाप्रतापः शत्रुसैन्यस्य मध्ये आपतितः । राणाप्रतापः श्रान्तः आसीत् । तस्य प्राणाः सङ्कटे आसन् । तं दृष्ट्वा झाला-माना झटिति गत्वा राजचिह्नं स्वशिरसि अस्थापयत् ।

शत्रवः झाला-मानं राणाप्रतापं मत्वा प्रहारं कर्तुम् आरब्धवन्तः । झाला-माना वीरः आसीत् । सः मौगलान् भयपलायितान् अकरोत् । अन्ते सः युध्यमानः तत्रैव वीरगतिं प्राप्तवान् ।

झालावीरस्य त्यागेन पराक्रमेण च राणा-प्रतापस्य प्राणाः सुरक्षिताः । यावत्कालपर्यन्तम् एतादृशाः वीराः एतादृशी परम्परा च अस्माकं परम्परा च अस्माकं देशे स्यात्, देशे अमरत्वं स्यात् । नृपैः नेतृभिः स्वसदृशाः द्वित्राः न लक्षावधिजनाः निर्मातव्याः ये तस्य स्थानं पूरयितुं पात्रतां धारयन्ति तथा च तस्य त्यागस्य भक्तेः अनुशासनस्य च अनुसरणं कुर्युः । राणा प्रतापे शिवाजीवीरं च एते गुणाः अधिकतया दृश्यन्ते ।

१२६ किम् अहम् अपि हनूमान् भवितुं शक्नोमि ?

प्रभुरामस्य चर्चया सह भक्तहनूमतः चर्चा भवति तथा नरेन्द्रः भावाविष्टः भवति स्म । हनूमतः असाधारणं शारीरिकं बलम्, असामान्या भक्तिः, प्रबलः पराक्रमः, अनुपमा विनयशीलता, प्रकाण्डपाण्डित्यम्, रामकार्यार्थं सततं सज्जता, मातुः जानक्याः समीपे बालोचिता सरलता नरेन्द्रस्य चित्तम् आकर्षति स्म । हनूमतः कथायां मग्नः भूत्वा सर्वं विस्मरति स्म । किम् अहमपि हनूमान् भवितुं शक्नोमि ? किं हनूमतः दर्शनं भविष्यति ? इति । एषः विचारः सततं तस्य मनसि आगच्छति स्म ।

एकदा रात्रौ प्रतिवेशिगृहे रामकथा आसीत् । अशोकवाटिकायाः प्रसङ्गः आसीत् । कथाकारः कथां भावप्रधानां कर्तुं वाटिकायाः विशदं वर्णनं कुर्वन् अकथयत्- 'पवनसुतः हनूमान् वानरजातीयः अस्ति । वाटिकायां तस्य निवासः, फलमूलानि तस्य भोजनम् । कदलीफलं तस्मै विशेषं रोचते । कदलीवृते कदलीवने गोपनीयरूपेण सः आनन्दम् अनुभवति स्म' इत्यादि... । बालकनरेन्द्रस्य कथायां रसस्तु

आसीत् एव सहैव हनूमतः दर्शने अभिलाषः जागृतः । जिज्ञासा संवर्धिता ।

रात्रौ यदा कथा समाप्ता । श्रोतारः स्वस्वगृहं गतवन्तः । परन्तु नरेन्द्रः गृहं नागतः । सर्वेषां चिन्ता अभवत् । घण्टाद्वयस्य अन्वेषणानन्तरं प्रतिवेशिनः कदलीवने कदलीपादपमूले उपविष्टः आसीत् । माता पृष्ठवती - 'नरेन्द्र ! त्वं तत्र किं कुर्वन् आसीः ?' सरलम् उत्तरम् आसीत् - 'हनूमतः प्रतिक्क्षां कुर्वन् आसम्' इति । तस्य सरलताविषये माता भावान्विता चकिता च जाता ।

१२७ आत्मसम्मानस्य उपरि आघातः ॥

“मातः ! अद्य पर्वदिवसः । अहमपि पङ्क्तौ रजतपात्रे भोजनं करिष्यामि ।” भागिनेयसहितेन जामात्रा (दक्षिणभारते अयं सम्बन्धः प्रचलति) अनन्तभट्टेन स्वश्चश्रूं प्रति हठाग्रहः कृतः । प्रसिद्धः विद्वान् श्रीबालभट्ट-पायगुडे पाठशालायाः व्यवस्थां करोति स्म, यस्याः व्ययभारं जयपुरस्य राजपरिवारः वहति स्म । तत्र पाठशालायां नियमः आसीत् यः चतुःशास्त्री षट्शास्त्री वा भवति सः एव शिष्यः रजतपात्रे भोजनस्य अधिकारी भवति । सामान्याः छात्राः कदलीपत्रे भोजनं कुर्वन्ति स्म । जामातुः हठाग्रहेण श्वश्र्वा यदा स्वपतिः आगृहीतः तदा बालभट्टः अवदत्, “अस्मिन् गृहे पङ्क्तौ रजतपात्रे भोजनाधिकारः केवलं विद्वद्भिः एव प्राप्यते, जामात्रा न । यदि जामाता तव प्रियः अस्ति चेत् महानसे चुल्लीसमीपे रजतपात्रे तस्य भोजनव्यवस्थां कुरु, तत्र मम न काऽपि आपत्तिः, किन्तु अपण्डितं जामातरं पङ्क्तौ मा उपवेशय ।”

अनन्तभट्टः मौनं धृत्वा कदलीपत्रे भोजनं कर्तुम् उपविष्टः । किन्तु तस्य आत्मसम्मानस्य उपरि जातेन आघातेन सः झङ्कृत इव अभवत् । अग्रे गत्वा सः वेदान्तशास्त्रीयः महाविद्वान् अभवत् । तस्य सहपाठी आसीत्, राम-शास्त्री ।

१२८ सर्वेषां पालकः प्रभुः ॥

बीजापुरसमीपे पठारी-भूमौ विशालः दुर्गः निर्मायमाणः आसीत् । सहस्रं श्रमिकाः कार्ये लग्नाः आसन् । शिवाजी-महाराजः स्वयं कार्यस्य निरीक्षणं करोति स्म । तस्मिन् एव समये तेन समर्थः स्वामी रामदासः आगच्छन् दृष्टः । शिवाजी स्वगुरोः दर्शनेन अतीव प्रसन्नः अभूत् । तेन उक्तम् - “गुरुवर्य ! दुर्ग-निर्माणेन

लक्षावधि परिवाराणां पालनं भवति ।” स्वामी (रामदासः) शिष्याणां मनसि प्रच्छन्नम् अभिमानम् दृष्टवान् । सः एकां विशालां शिलां प्रति निर्देशं कृत्वा अवदत् - “शिववीर ! पश्य, सा शिला अस्ति न वा ! तस्याः द्विधा विभजनं कारय ।” शिववीरः अवदत् - “यथा आज्ञापयति गुरुदेव ! ।” सत्वरं श्रमिकाः (निर्दिष्टकार्ये) संलग्नाः । घनस्य आघाताः भवन्ति स्म । शिलाखण्डः भज्यमानः आसीत् । अल्प-कालाभ्यन्तरं शिलाखण्डः भग्नः भूत्वा द्विधा विभक्तः अभवत् । शिलाखण्डमध्यभागे एकं रिक्तं स्थानम् आसीत् । तत्र जलं पूरितम् आसीत् । तस्मात् जलात् मण्डूकः उत्प्लुत्य पतितः । स्वामी रामदासः अपृच्छत् - “पश्यसि शिववीर ! तस्य शिलापट्टस्य अन्तर्भागे अस्मै (मण्डूकाय) खाद्य-पेयादिकं कः ददाति ?”

शिववीरस्य अहङ्कारः चूर्णीभूतः । तेन ज्ञातं यत् सर्वेषां पालकः प्रभुः अस्ति । तेन समर्थस्य स्वामिरामदासस्य चरणयोः स्वमस्तकं स्थापितम्, तथा च क्षमायाचना कृता ॥

॥ शुभं भूयात् ॥

०००

अहम् एव भारतम् अस्मि !

(देश-भक्तिः)

“अहम् एव भारतवर्षम् अस्मि । अहम् एव हिन्दुस्थानम् अस्मि । इयं भारतभूमिः एव मम शरीरम् अस्ति । कुमारी (कन्याकुमारी) अन्तरीपं मम चरणम् अस्ति । हिमगिरिः मम मुकुटम्, मम शिरः अस्ति । मम एव शिरःस्थजटाजूटात् गङ्गायाः पावनधारा वहन्ती अस्ति तथा च मम एव शिरोभागात् ब्रह्मपुत्र-सिन्धु-प्रभृतिनद्यः उच्छ्वसिताः भवन्ति । विन्ध्याचलस्य विस्तृतमेखलाः मम कटिमेखलाबन्धः अस्ति । मम एकं चरणं कारोमण्डलतटम् अस्ति तथा च द्वितीयं चरणं मलबारः अस्ति । अहम् एव सम्पूर्णं समस्तं भारतवर्षम् अस्मि तथा च तस्य पूर्व-पश्चिमश्रेणयः एव मम भुजरूपाः सन्ति, यासां प्रथनं कृत्वा समस्तमानवजातिं मम दृढालिङ्गने बद्धुम् उत्कण्ठा अस्ति । मम प्रेम विश्वव्यापि अस्ति । अहो, कीदृशम् अद्भुतम् अस्ति इदं मम शरीरम् ! इदम् अनारतम् अनन्तम् आकाशं प्रति अनिमिषतया पश्यत् स्थितम् अस्ति । किन्तु तस्माद् अपि अधिकम् अद्भुताः सन्ति तत्र निवासकर्तारः आत्मानः ये चराचरस्य आत्मभूताः सन्ति । अत एव तु यदा अहं चलामि तदा अनुभवामि यत् भारतम् एव चलद् अस्ति इति । यदा अहं वदामि, अनुभवामि यत् भारतस्य वाणी ध्वनिता भवति इति । यदा अहं श्वसिमि, आभासः भवति यथा स्वयं भारतमाता एव श्वासान् गृह्णाति । अहम् एव भारतम् अस्मि, अहं शङ्करः अस्मि, अहम् एव शिवः अस्मि । इयम् एव राष्ट्रभक्तेः सर्वतोऽधिका उन्नता भूमिका अस्ति । तथा च अयम् एव अस्ति व्यावहारिकः वेदान्तः ।”

— स्वामी रामतीर्थः

मूल्यम् - ₹ ६०/-